

योजना

वर्ष ४४

अंक ७

पाने ५६

फेब्रुवारी २०१७

मूल्य २२ रु.

'रोकडविरहित अर्थव्यवस्था'

नोटबंदी आणि सरकारची भूमिका

अरुण जेटली

रोखी कडून कमी रोखीच्या अर्थव्यवस्थेकडे

प्रवाकर साहू, अमोघ अरोरा

कॅशलेस ग्रामीण अर्थव्यवस्था साध्य करताना

समिरा सौरभ

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था आणि सायबर सुरक्षा

डॉ. बी.एम.मेहत्रे

(विशेष लेख)

कमी रोकड अर्थव्यवस्था: आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय परिस्थिती

अर्पिता मुखर्जी, तनु एम. गोयल

(फोकस)

निश्चलनीकरणाच्या निर्णयाने निवडणुकीत काळ्या पैशाला लगाम

एस. वाय कुंशी

मराठी मासिक

योजना

योजना घरी आणा.
आजच वर्गणी भरा.

विकासाचे सर्व पैलू, सर्व सामाजिक प्रश्न आणि चालू घडामोडी प्रसिध्द करणारे योजना हे एकमेव मासिक आहे. या मासिकात सर्व क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी लिहिलेले अभ्यासपूर्ण व अचूक माहिती देणारे लेख असतात. त्यामुळे आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रातील बिनचुक माहिती मिळते.

हे मासिक विद्यार्थीवर्ग व विद्वत्जनांचे आवडते आहे. स्पर्धात्मक परीक्षांना बसणाऱ्यांनी योजना वाचणे आवश्यक आहे. यातील माहिती साधारणतः इतरत्र प्रकाशित होण्याआधीच आपल्यापर्यंत येते.

वर्गणीचे दर

नियमित अंक मूल्य	२२.०० रुपये
विशेषांक	३०.०० रुपये
वार्षिक वर्गणी	२३०.०० रुपये
द्विवार्षिक वर्गणी	४३०.०० रुपये
त्रिवार्षिक वर्गणी	६१०.०० रुपये

वर्गणी, मनीऑर्डर

किंवा डिमांड ड्राफ्टद्वारे संपादक, योजना (मराठी)यांचे नावाने ७०१, "बी" विंग (७ वा मजला) केंद्रीय सदन, बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४

या पत्त्यावर पाठवावी. किंवा www.bharatkosh.gov.in/product येथे ऑनलाईन भरावी.

वर्गणी मनीऑर्डरने पाठविताना आपले नाव, पत्ता व संपर्क क्रमांक कूपनमध्ये सुवाच्य अक्षरात लिहा.

विक्रीचे ठिकाण : ७०१ सी, ७०१बी, केंद्रीय सदन, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४

योजना मासिक भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रसिध्द केले जाते.

योजना

विकास समर्पित मासिक

❖ वर्ष ४४ ❖

❖ अंक ७ ❖

❖ फेब्रुवारी २०१७ ❖

❖ मूल्य रु. २२ ❖

मुख्य संपादक
दिपीका कच्छल

संपादक
उमेश उजगरे
उप संपादक
अभिषेक कुमार
मुखपृष्ठ
जी.पी. धोपे

अनुक्रमणिका

‘योजना’ हे निती आयोगाच्या वतीने, केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे हिंदी, इंग्रजी, मराठी, गुजराती, कन्नड, तेलुगू, पंजाबी, उर्दू, बंगाली, तमिळ, मल्याळम, उडिया व आसामी भाषांतून प्रकाशित होते. देशाच्या सर्वांगीण विकासाची खुली चर्चा करणारे ते व्यासपीठ आहे. ‘योजना’त प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांतील मते त्या त्या लेखकांची असतात.

जाहिरात दर पत्रक

ब्लॅक अँड व्हाइट पूर्ण पान: रु. १०,०००

ब्लॅक अँड व्हाइट अर्धे पान: रु. ६,०००

बॅक कव्हर पूर्ण पान: रु. २०,०००

सेकंड कव्हर पूर्ण पान: रु. १७,०००

थर्ड कव्हर पूर्ण पान: रु. १५,०००

■ नोटबंदी आणि सरकारची भूमिका	अरुण जेटली	५
■ निश्चलनीकरण, रोकडविरहित अर्थव्यवस्था आणि विकास	बी.के. पटनाईक	७
■ रोखी कडून कमी रोखीच्या अर्थव्यवस्थेकडे	प्रवाकर साहू, अमोघ अरोरा	१५
■ रोकडविरहित ग्रामीण अर्थव्यवस्था साध्य करताना	समिरा सौरभ	१९
■ रोखरहित अर्थव्यवस्था-काळ्या पैशावर प्रभाव	तिम्सी जयपुरीया	२५
■ कमी रोकड अर्थव्यवस्था: आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय परिस्थिती (विशेष लेख)	अर्पिता मुखर्जी, तनू एम. गोयल	२७
■ अल्प रोखीच्या अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक विश्लेषण	डॉ. के.एम. बावगे	३२
■ जीवनशैली बदलणारे डिजिटल पेमेंट!	रमेश झवर	३५
■ निश्चलनीकरणाच्या निर्णयाने निवडणुकीत काळ्या पैशाला लगाम (फोकस)	एस. वाय कुरेशी	४०
■ कॅशलेस व्यवहाराचे स्वरूप आणि बदलती माध्यमे	डॉ. रविंद्र ठाकूर	४५
■ रोकडविरहित अर्थव्यवस्था आणि सायबर सुरक्षा	डॉ. बी.एम.मेह्ते	४९

योजना मासिकासाठी लेख, वर्गणी, जाहिरात इ. सर्व पत्रव्यवहारासाठी पत्ता :

योजना मासिक कार्यालय

७०१, ‘बी’ विंग (७वा मजला), केंद्रीय सदन, सेक्टर १०, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४. दुरध्वनी - योजना - २७५६६५८२

email - myojanadpd@gmail.com

योजना

फेब्रुवारी, २०१७

३

योजना

संपादकीय

डिजिटल अर्थक्रांतीकडे...

पंतप्रधानांनी ८ डिसेंबर २०१६ रोजी ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा चलनातून बाद करण्याचा निर्णय जाहीर केला तेव्हा सगळ्या जणांना मोठा धक्का बसला. भ्रष्टाचार, काळ्या पैशाला आळा घालणे आणि बनावट नोटांच्या समस्याला पायबंद घालणे आदी मुख्य हेतुनेच निश्चलीकरणाचा हा निर्णय घेण्यात आला होता. त्यानंतर ५०० आणि १०० रुपयांच्या नोटा अक्षरशः गायब झाल्या होत्या.

भारतात यापूर्वी दोनदा निश्चलीकरण करण्यात आले होते. सर्वप्रथम १९४६ साली आणि दुसऱ्यांदा १९७८ मध्ये. पण, त्यावेळी भारताची अर्थव्यवस्था उर्जितावस्थेत नव्हती. शिवाय, त्यावेळी निश्चलीकरण झालेल्या नोटा खूपच अधिक मूल्याच्या होत्या. त्यामुळे सामान्य लोकांना त्याचा फारसा त्रास झाला नव्हता. परंतु, नुकत्याच करण्यात आलेल्या निश्चलीकरणामुळे मात्र खूप जणांना त्रास सहन करावा लागला. मोठ्या प्रमाणावर वापरात असलेल्या ५०० आणि १०० रुपयांच्या नोटा अचानक चलनातून बाद झाल्यामुळे लोकांना धान्य, भाजीपाला, दूध अशा दैनंदिन वापराच्या वस्तू घ्यायलाही जवळ पैसा उरला नाही. मुलांच्या शाळेचे शुल्क कसे भरणार आणि पगाराचा पैसा कसा मिळणार आदी प्रश्नांनी सामान्य लोकांना भंडावून सोडले होते. बँक आणि एटीएम मशीनमध्ये चलनाचा असलेला तुटवडा सामान्य लोकांच्या अडचणीत भर घालीत होता. बाद झालेल्या नोटा बँकेत जमा करण्यासाठी आणि त्या बदलून घेण्यासाठी तसेच उपलब्ध असलेल्या तुटपुंज्या नोटा एटीएममधून काढण्यासाठी लोकांच्या लागलेल्या रांगा संपूर्ण देशात दिसून आल्या.

अशा स्थितीत एकच बाब लोकांना सुखावत होती, ती म्हणजे निश्चलीकरणामागचा उद्देश- तो म्हणजे काळा पैसा बाहेर काढणे आणि दहशतवादासाठी होत असलेला अर्थपुरवठा थांबवणे. त्यामुळेच पंतप्रधानांनी आपल्या भाषणात म्हटले होते की, हा निर्णय भ्रष्टाचार, काळा पैसा आणि बनावट नोटांविरोद्ध्या लढाईमध्ये सरकारचा हा निर्णय सामान्य लोकांचे हात बळकट करणारा आहे. भ्रष्टाचार काळा पैसा तसेच दहशतवादी कृत्यांकरिता वापरला जाणारा काळा पैसा यामुळे सामान्य जनतेत एकप्रकारचे नैराश्य आलेले होते. अशा परिस्थितीत निश्चलीकरणाचा निर्णय घेण्यात आल्यामुळे लोकांना त्रास झाला परंतु त्यामागचे व्यापक देशहित पाहून लोक मनोमन आनंदीही झाले.

निश्चलीकरणामागे सरकारचा आणखी एक उद्देश होता, तो म्हणजे कमीतकमी रोकड वापरणारी अर्थव्यवस्था (कॅशलेस) निर्माण करणे. सर्व आर्थिक व्यवहार तपासता येणार असल्यामुळे कॅशलेस अर्थव्यवस्थेद्वारे पारदर्शकता जोपासता येते. यामुळे देशविघातक आणि दहशतवादी कृत्याकरिता होणाऱ्या अर्थपुरवठ्यावर सरकारला नजर ठेवता येते. याचबरोबर लोकांची वैध रोकड बँकेत जमा राहते आणि सरकारच्या नजरेतही राहते. याच रकमेचा वापर गरजूंना कर्जपुरवठा तसेच इतर विकासकामांसाठी करणे सरकारला शक्य होते.

अर्थात, ज्या देशातील बहुसंख्य लोक निरक्षर आहेत आणि डिजिटल व्यवहारांसाठीच्या पायाभूत सुविधांची ग्रामीण भागात जिथे वानवा आहे, अशा देशात संपूर्ण कॅशलेस अर्थव्यवस्था निर्माण करणे अशक्य आहे. त्यामुळे सरकारचा

'लेस कॅश' अर्थव्यवस्था म्हणजेच न्यून रोकड अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न आहे. ज्यामध्ये सर्व व्यवहार रोखीमध्ये न होता त्यातील बरेचसे व्यवहार डिजिटल पद्धतीने व्हावेत. त्यामुळेच डिजिटल व्यवहार करणारे तसेच असे व्यवहार आपल्या संस्थेत, दुकानात, आस्थापनेत व्हावेत याची व्यवस्था करणाऱ्यांना बक्षीस आणि प्रोत्साहन देण्याचे सरकारचे धोरण आहे.

डिजिटल व्यवहारामध्ये अर्थातच सायबर गुह्याचा धोका असतो. सायबर गुन्हे टाळण्याचे निश्चित उपायही आहेत. परंतु बऱ्याचदा तंत्रज्ञानामुळे नव्हे तर केवळ वापरकर्त्यांच्या निष्काळजीपणामुळे सायबर गुन्हे असल्याचे आढळून आले आहे. सायबर सुरक्षेबाबत जनजागृती आणि कडक कायदे करून या समस्येवर मात करता येऊ शकते.

डिजिटायजेशनचे प्रयोग यापूर्वी अनेक देशांमध्ये झाले आहेत. त्यातील काही यशस्वी ठरले तर काही तितकेसे यशस्वी ठरले नाही. यातील सर्वात यशस्वी प्रयत्न स्वीडनमध्ये झाला. भारतात त्याला किती यश मिळेल हे अवलंबून असणार आहे अशिक्षित असलेल्या मोठ्या जनसमुदायामध्ये विशेषतः ग्रामीण भागामध्ये आपण किती जनजागृती करतो यावर. सायबर गुन्ह्याचा मुकाबला करण्यासाठी परिणामकारक सरकारी धोरणे आणि लोकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी मोठी आणि तितकीच परिणामकारक जनजागृती मोहीम हाती घेतल्यास डिजिटल अर्थव्यवस्थेबाबत भारत जगात अग्रेसर राहील यात शंका नाही.

■ ■ ■

नोटबंदी आणि सरकारची भूमिका

अरुण जेटली

रद्द केलेल्या नोटा देशाच्या चलनात 86 टक्के म्हणजे एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या 12.2 टक्के होत्या. त्या चलनातून बाद झाल्या. त्याची जागा आता नवीन नोटांनी घेतली आहे. या निर्णयाचे अनेक महत्वाचे परिणाम अपेक्षित आहेत. आता फेरचलनीकरण वेगाने पुढे जात आहे व त्या पार्श्वभूमीवर नोटाबंदीच्या निर्णयामागील कारणमीमांसा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

पंतप्रधानांनी नोटबंदीचा निर्णय जाहीर करून दोन महिने उलटले आहेत. या निर्णयात पाचशे व हजारच्या नोटा रद्द करण्यात आल्या होत्या. त्यानंतर या नोटा चलनात राहिल्या नाहीत म्हणजे बाद झाल्या. रद्द केलेल्या नोटा देशाच्या चलनात ८६ टक्के म्हणजे एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या १२.२ टक्के होत्या. त्या चलनातून बाद झाल्या. त्याची जागा आता नवीन नोटांनी घेतली आहे. या निर्णयाचे अनेक महत्वाचे परिणाम अपेक्षित आहेत. आता फेरचलनीकरण वेगाने पुढे जात आहे व त्या पार्श्वभूमीवर नोटाबंदीच्या निर्णयामागील कारणमीमांसा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

काळ्या पैशाविरोधातील उपाययोजना- सध्याचे सरकार काळ्या पैशाच्या समांतर अर्थव्यवस्थेच्या विरोधात आहे. त्यामुळे काळ्या पैशाविरोधात सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार विशेष चौकशी समिती नेमण्यात आली आहे. पंतप्रधानांनी जी २० देशांच्या ब्रिस्बेन येथील परिषदेत काळ्या पैशाबाबत माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची गरज प्रतिपादन केली होती. अमेरिकेबरोबर अशा माहितीच्या देवाणघेवाणीच्या व्यवस्थेस त्यामुळे गती

मिळाली. स्वित्झर्लंड बरोबर २०१९ पासून काळ्या पैशाची माहिती देणारा करार अंमलात येणार आहे. स्वित्झर्लंडमध्ये भारतीयांचे किती पैसे व मालमत्ता आहे हे त्यामुळे समजणार आहे. आपणही त्यांना माहिती देणार आहोत. १९९६ पासून मॉरिशस बरोबर दुहेरीकर टाळण्याचा करार अस्तित्वात आहे त्यातही पुन्हा वाटाघाटी होत आहेत. त्यामुळे दुहेरी कर टाळला जात आहे. सायप्रस व सिंगापूर या देशांशी कराराप्रमाणेच हा करार नव्याने करण्यात आला. काळा पैसा विरोधी कायदा अस्तित्वात असून देशाबाहेरील पैसा उघड झाल्यास त्यावर ६० टक्के कर व दहा वर्षे तुरुंगवास अशी तरतूद त्यात आहे.

प्राप्ती प्रकटन योजना २०१६ ही जास्त यशस्वी ठरली असून त्यात ४५ टक्के कर आकारण्यात आला. पॅन कार्ड क्रमांक हा दोन लाखांपुढील व्यवहारात सक्तीचा करण्यात आला त्यामुळे काळ्यापैशाला लगाम बसला. बेनामी कायदा १९८८ मध्ये मांडला गेला पण त्याची अंमलबजावणी झाली नाही. आता तो कायदा सुधारून लागू केला जात आहे. जीएसटी यावर्षी सुरू होणे अपेक्षित असून त्यामुळे अप्रत्यक्ष कर प्रशासनात सुधारणा होणार आहे व हा कायदा

करचुकवेगिरीस आळा घालणार आहे. पाचशे व हजाराच्या नोटा रद्द करण्याचा निर्णय हा काळ्यापैशाला आळा घालणारा उपाय आहे.

नवीन सुरळित स्थिती

२०१५-१६ मध्ये १२५ कोटी लोकांपैकी ३.७ कोटी लोकांनी प्राप्तीकर विवरण पत्रे भरली तर त्यातील ९९ लाख लोकांनी २.५ लाखांच्या खालील प्राप्ती जाहीर केली व कर भरला नाही. १.९५ कोटी लोकांची प्राप्ती पाच लाखांच्या घरात होती. ५२ लाख लोकांची प्राप्ती ५ ते १० लाख होती तर २४ लाख लोकांनी १० लाखांवरील उत्पन्न जाहीर केले. याचा अर्थ एकतर भारतात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कराचे दर जास्त आहेत व करबुडवेगिरीही वाढत आहे. दारिद्र्य निर्मूलन, राष्ट्रिय सुरक्षा व आर्थिक विकास यासाठी पैसा खर्च करावा लागतो पण करचुकवेगिरीने पैसा जमा होत नाही. अनेक दशके हे असेच चालत आले व तीच सुरळित स्थिती मानली गेली त्यात काही व्यवहार रोख तर काही धनादेशाने केले जात असत. पक्के व कच्चे खाते ही व्यवसायाची भाषा बनली. करचुकवेगिरी ही अनैतिक व अयोग्य वाटत नव्हती, तो जीवनाचा एक भाग बनला होता. पंतप्रधानांच्या नोटाबंदीच्या निर्णयाने एक नवीन परिमाण अस्तित्वात आले. भारतातील व भारतीयांच्या खर्चात एक नवीन बदल त्यामुळे घडला. तो आधीची व्यवस्था उसवणारा होता. या सर्व सुधारणा जुन्या व्यवस्थेला धक्का देणाऱ्या होत्या. त्यामुळे प्रतिगामी व्यवस्था बदलली गेली. अप्रामाणिकांना शिक्षा तर प्रामाणिकांना संरक्षण हे नोटाबंदीमुळे मिळाले.

३. रोख पैशाचे अनिष्ट परिणाम- कागदी नोटा अनामीकाच्या हातात

पडणारे चलन असते व त्यावर नाव किंवा इतिहास चिकटलेला नसतो. गुन्हे रोख व रोखीविनाही होतात पण जादा रोख रक्कम ही काळ्या पैशास उत्तेजन देते. त्यात करचुकवेगिरी वाढते त्यामुळे करचुकवेगिरी करणाऱ्यांना फायदा तर गरिबांना फटका बसतो. रोख पैसा जिथे करचुकवेगिरी करणे सोपे आहे अशा ठिकाणी पाठवला गेला तो हवाला मार्गाने गेला. रोखीमुळे पैसा कुठे गेला हे कळत नाही. त्यामुळे लाचखोरी, भ्रष्टाचार सोपा होतो. दहशतवादाला अर्थपुरवठा व खोट्या नोटांची डोकेदुखी वाढते. विकसित व नैतिकतेचे अधिष्ठान असलेल्या देशात तंत्रज्ञानाचा वापर करून बँकिंग व डिजिटल व्यवहार होत आहेत. त्यात रोखीला स्थान कमी आहे. कागदी नोटा अनेक दुष्टचक्रे सुरू करतात. जर देशात करचुकवेगिरी करणाऱ्यांकडून कर वसुली करता आली तर इतरांवरील कराचे ओझे कमी होऊ शकते. रोख रक्कमेचा वापर कमी केल्यास गुन्हेगारी व दहशतवादाला आळा घालता येतो. सरकारने उपाययोजना केल्याशिवाय काळा पैसा कमी होत नाही हे दिसून आले होते. त्यासाठी रोखीचा वापर कमी करण्याचा उपायही करण्यात आला आहे.

४. निर्णयाचे परिमाण- पंतप्रधानांनी पाचशे व हजाराच्या नोटा रद्द करण्याचा निर्णय घेतला व त्यासाठी धैर्य व कणखरपणा आवश्यक होता. या निर्णयाच्या अंमलबजावणीत काही क्लेश वेदना जरूर होत्या. काही काळ टीका व गैरसोय जरूर झाली असेल पण दीर्घकाळात त्याचा फायदा होईल. आर्थिक उलाढालीत काही प्रमाणात परिणाम झाला असेल पण तो तात्पुरता आहे. या निर्णयात वरिष्ठ पातळीवर

गोपनीयता पाळली गेली व नंतर पुरेशा नोटा छापून त्या बँका, टपाल कार्यालये व बँकिंग मित्र तसेच एटीएम मार्फत वितरित करण्यात आल्या. बाद नोटा मोठ्या प्रमाणात बँकांकडे जमा करण्यात आल्या आहेत. पण काळा पैसा बँकेत भरल्याने तो पांढरा होणार नाही, उलट त्याची बेनामी स्थिती बदलून तो कुणाच्यातरी नावावर येईल व त्या पैशाचा मालक कोण हे कळेल. महसूल खाते आता या स्रोत माहिती नसलेल्या पैशांवर कर लादण्यास बांधील आहे. प्राप्ती कर कायदानुसार या पैशावर मोठ्या प्रमाणात कर लादला जाईल व दंडही वसूल केला जाईल.

५. आजची परिस्थिती- नोटाबंदीमुळे गैरसोयीचे दिवस आता सरले आहेत. आर्थिक व्यवहार सुरळित झाले आहेत. बँकांकडे आता पुरेसा पैसा आहे व त्यामुळे आर्थिक वाढीत अडथळा येणार नाही. पैसा हा ठेवींच्या स्वरूपातही आहे त्यामुळे कर्जाचे व्याज दर कमी होत आहेत. बाजारात असलेला लाखो करोडोंचा पैसा आता बँकिंग व्यवस्थेत आला आहे. या बेनामी पैशाला आता अधिकृत मालक मिळाले आहेत व त्याचा चांगला वापर करता येईल. बँकिंग व्यवस्था व अर्थव्यवस्थेचा आकार बदलला आहे. माध्यम व दीर्घ मुदतीत देशांतर्गत उत्पन्न वाढेल व त्यात काळा पैसा नसेल. बँकिंग व्यवस्थेत येणारा पैसा व व्यवहारांवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर लादण्यास पुरेसा वाव आहे. केंद्र व राज्य सरकारे यांना यातून फायदा होईल तसेच अर्थव्यवस्था ही रोख व डिजिटल अशा दोन्ही पद्धतींच्या व्यवहारांवर चालेल.

■■■

लेखक केंद्र सरकारमधील अर्थमंत्री आहेत.

निश्चलनीकरण, रोकडविरहित अर्थव्यवस्था आणि विकास

बी.के. पटनाईक

निश्चलनीकरण म्हणजे भारतीय वित्तीय अर्थव्यवस्थेच्या इतिहासातील पाणलोट म्हटले पाहिजे. याचा काळे धन, बनावट नोटा, भ्रष्टाचार आणि दहशतवाद्यांना होणारा वित्तपुरवठा व अंतिमतः आर्थिक वाढ आणि विकासावर होणारा कितपत परिणाम होईल याबाबत अर्थशास्त्रज्ञ, बुद्धिवंत, समाज शास्त्रज्ञ, राजकारणी आणि सामान्य माणसातही संभ्रम आहे. निश्चलनीकरण म्हणजे अशी कृती की ज्याद्वारे एखाद्या देशाचे सरकार एक किंवा एकापेक्षा अधिक चलनाचे वैध स्वरूप काढून घेते. निश्चलनीकरणाच्या प्रक्रियेत सर्वच चलनी नोटा काढून घेणे, चलनी नोटा काढून घेणे व ज्या नोटा काढून घेतल्या जाणार आहेत त्यांच्या नेमक्या तेवढ्याच मूल्याच्या नव्या चलनी नोटा बाजारात आणणे अथवा सर्व जुन्या चलनी नोटांच्या बदल्यात संपूर्णपणे नवीन चलनी नोटा बाजारात आणणे यांचा समावेश आहे. भ्रष्ट मार्गाने जमा केलेला काळा पैसा उघड करण्याच्या हेतूने सहसा निश्चलनीकरणाची ही प्रक्रिया राबवली जाते. जॉन इटवेल

उच्च मूल्याच्या नोटांचे ८ नोव्हेंबरच्या मध्यरात्री भारत सरकारकडून करण्यात आलेले निश्चलनीकरण म्हणजे भारतीय वित्तीय अर्थव्यवस्थेच्या इतिहासातील पाणलोट म्हटले पाहिजे. याचा काळे धन, बनावट नोटा, भ्रष्टाचार आणि दहशतवाद्यांना होणारा वित्तपुरवठा व अंतिमतः आर्थिक वाढ आणि विकासावर होणारा कितपत परिणाम होईल याबाबत अर्थशास्त्रज्ञ, बुद्धिवंत, समाज शास्त्रज्ञ, राजकारणी आणि सामान्य माणसातही संभ्रम आहे. निश्चलनीकरण म्हणजे अशी कृती की ज्याद्वारे एखाद्या देशाचे सरकार एक किंवा एकापेक्षा अधिक चलनाचे वैध स्वरूप काढून घेते. निश्चलनीकरणाच्या प्रक्रियेत सर्वच चलनी नोटा काढून घेणे, चलनी नोटा काढून घेणे व ज्या नोटा काढून घेतल्या जाणार आहेत त्यांच्या नेमक्या तेवढ्याच मूल्याच्या नव्या चलनी नोटा बाजारात आणणे अथवा सर्व जुन्या चलनी नोटांच्या बदल्यात संपूर्णपणे नवीन चलनी नोटा बाजारात आणणे यांचा समावेश आहे. भ्रष्ट मार्गाने जमा केलेला काळा पैसा उघड करण्याच्या हेतूने सहसा निश्चलनीकरणाची ही प्रक्रिया राबवली जाते. जॉन इटवेल

पालग्रेव्हच्या राजकीय अर्थशास्त्राने निश्चलनीकरण म्हणजे एखाद्या नाण्याचा उपयोग सरकारने थांबवणे आणि अधिकृतपणे ते चलनातून काढून घेणे अशी व्याख्या केली आहे. एन. बी. घोडके, एनसायक्लोपिडिक डिक्शनरी ऑफ इकॉनॉमीने चलनी नोटांच्या प्रमाणात निश्चलनीकरण म्हणजे चलनी नोटांचे चलनातून घाऊक काढून घेणे असे म्हटले आहे. थॉर्प अँड थॉर्प (२०१०) यांनी काळ्या बाजारातील तसेच बेहिशोबी पैशावर हल्ला चढवण्यासाठी चलनाचे बाजारातून काढून घेणे म्हणजे निश्चलनीकरण असे मत व्यक्त केले आहे. केवळ भारतातच नव्हे तर अनेक देशानी उदाहरणार्थ अमेरिकेने १९६९ मध्ये, झैरेने १९९० मध्ये, ऑस्ट्रेलियाने १९९६ मध्ये, झिम्बाब्वेने २०१० मध्ये तर उत्तर कोरियाने २०१० मध्ये निश्चलनीकरणाचा पर्याय वापरला आहे. परंतु अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या विकसित खुल्या अर्थव्यवस्थांमध्ये या प्रयत्नाला यश मिळाले तर अविकसित आफ्रिकन देशांमध्ये हे प्रयत्न अपयशी ठरले. स्वतंत्र भारतात प्रथम निश्चलनीकरण १९४६ मध्ये करण्यात आले तर त्यानंतर दुसरे निश्चलनीकरण १९७८ मध्ये करण्यात आले. त्यावेळी उच्च मूल्याच्या चलनी

नोटा एकूण चलनातील चलनी नोटांच्या फक्त ३ टक्के इतक्या प्रमाणात होत्या. १९४६ मध्ये एकूण चलनी नोटा १,२३,५९३ कोटी रुपयांच्या जारी करण्यात आल्या आणि १४३.९७ कोटी रुपये मूल्याच्या नोटा काढून घेण्यात आल्या. पुन्हा १९७८ मध्ये १०००, ५,००० आणि १०,००० या उच्च मूल्याच्या चलनी नोटा ज्या १९४६ च्या निश्चलनीकरणानंतर १९५४ मध्ये पुन्हा जारी करण्यात आल्या होत्या, त्या रद्द करण्यात आल्या. त्यावेळी काढून घेण्यात आलेल्या उच्च मूल्याच्या चलनी नोटांची किंमत फक्त १४६ कोटी रुपये होती. त्यामुळे असुविधेवरील त्यांचा परिणाम अगदी नगण्य होता. थेट कर चौकशी समितीने आपल्या अंतरीम अहवालात कबूल केले की, निश्चलनीकरण तेव्हा यशस्वी झाले नसून एकूण बाजारातील चलनी नोटांपैकी फारच थोड्या प्रमाणात नोटा चलनातून बाद झाल्या. नोव्हेंबर २०१६ च्या निश्चलनीकरणाबाबत बोलायचे तर ५०० आणि १००० रुपयांच्या चलनी नोटांचा चलनातील वाटा प्रचंड म्हणजे तब्बल ८६ टक्के होता. मार्च २०१६ मध्ये आरबीआयने दिलेल्या आकडेवारीनुसार, बाजारात एकूण चलन १६,४१५ अब्ज रुपयांचे होते आणि त्यात ४७.८ टक्के वाटा ५०० रुपयांच्या नोटांचा तर ३८.६ टक्के वाटा १००० रुपयांच्या नोटांचा होता जो एकत्रित मिळून चलनातील नोटांच्या ८६ टक्के झाला. दुसरे म्हणजे अर्थव्यवस्थेचा आकार, अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा दर, खासगी क्षेत्र व सेवा क्षेत्राची आर्थिक विकास व विकासातील भूमिका २०१६ च्या तुलनेत १९४६ आणि १९७८ मध्ये खूप छोटी होती. तिसरे म्हणजे,

१९४६ आणि १९७८ मध्ये प्राप्ती कराच्या जाळ्यात असलेल्या लोकांचे प्रमाणही तितकेसे मोठे नव्हते. आज ११ कोटीहून अधिक पॅन कार्ड धारक असून ही संख्या वाढत आहे. चौथे म्हणजे, १९४६ आणि १९७८ मध्ये लोकांना सरकार लवकरच निश्चलनीकरणाचा निर्णय घेणार आहे, याची कल्पना होती. त्यामुळे निश्चलनीकरणामुळे तेव्हा अर्थव्यवस्थेला महत्वपूर्ण लाभ झाला नाही. २०१६ मध्ये करण्यात आलेल्या निश्चलनीकरणाच्या निर्णयाचे १९४६ आणि १९७८ पासून एक वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे निश्चलनीकरणाचा निर्णय अत्यंत गुप्त ठेवण्यात आला, ज्यामुळे काळा पैसा धारकांना आपला काळा पैसा

भारतात प्रथम निश्चलनीकरण १९४६ मध्ये करण्यात आले तर त्यानंतर दुसरे निश्चलनीकरण १९७८ मध्ये करण्यात आले. त्यावेळी उच्च मूल्याच्या चलनी नोटा एकूण चलनातील चलनी नोटांच्या फक्त ३ टक्के इतक्या प्रमाणात होत्या. १९४६ मध्ये एकूण चलनी नोटा १,२३,५९३ कोटी रुपयांच्या जारी करण्यात आल्या आणि १४३.९७ कोटी रुपये मूल्याच्या नोटा काढून घेण्यात आल्या.

आणि बनावट नोटांचे पांढऱ्या पैशात रुपांतर करता आले नाही.

या निश्चलनीकरणाचे महत्वाचे हेतू हे आहेत. १. अर्थव्यवस्थेतील काळा पैसा उघड करणे २. भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आणि ३. दहशतवादी आणि अतिरेकी कारवायांसाठी देशातील तसेच शेजारी

देशातील संघटनांकडून पुरवला जाणारा बनावट नोटांचा डाव हाणून पाडणे. निश्चलनीकरणाच्या निर्णयाची घोषणा करताना पंतप्रधानांनी म्हटले की, अनेक वर्षे या देशाला भ्रष्टाचार, काळा पैसा आणि दहशतवाद हे पीडादायक ताप आहेत, असे वाटत होते आणि विकासाच्या स्पर्धेत भारताला पुढे जाऊ देत नव्हते. त्यांनी पुढे असेही जाहीर केले की, भ्रष्टाचार आणि काळाच्या पैशाची पकड सोडवण्यासाठी आम्ही असा निर्णय घेतला आहे की, सध्या ज्या ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा बाजारात आहेत, त्या ८ नोव्हेंबर २०१६ च्या मध्यरात्रीपासून वैध राहणार नाहीत. या सर्वांच्या वर या निर्णयाचा आणखी एक हेतू असा होता की, या प्रयोगातून मिळालेले करपात्र उत्पन्न आर्थिक वाढीला चालना देण्यास तसेच विकासकामांसाठी व गरीबांच्या आर्थिक उन्नतीवर खर्च केले जाईल. शेवटी निश्चलनीकरणाच्या प्रयत्नाचा हेतू स्वच्छ विकास व विकासात समानता साध्य करणे हाच होता.

काळा पैसा हा भ्रष्टाचार, लाच, काळा बाजार, साठेबाजी, शस्त्रतस्करी, दहशतवाद, तस्करी, बंदी घातलेल्या पदार्थांचा अवैध व्यापार, हवालामार्गे मिळवलेले काळे उत्पन्न, गलिच्छ धन, बेहिशोबी उत्पन्न, बनावट नोटा अशा नावांनी ओळखला जातो. हे अयोग्य उत्पन्न आणि पैसा प्राप्तीकराच्या जाळ्यात येत नाही आणि काही थोड्या टक्के भ्रष्ट व गुन्हेगार लोकांनी जमा केलेला हा पैसा भारताची आर्थिक वाढ व विकासाच्या मार्गात धोंड ठरला आहे. थोडक्यात, काळा पैसा हा बेहिशोबी पैसा असून कराच्या जाळ्यातून सुटलेले उत्पन्न आहे जे रोख रक्कम तसेच जमिन, घर, सोने,

दागिने आणि इतर मूल्यवान टिकाऊ मालमत्तेत गुंतवणुकीच्या स्वरूपातील साठवले जाऊ शकते. देशात मोठ्या प्रमाणावरील उच्च आर्थिक विषमता, दारिद्र्य आणि बेरोजगारी राहण्यास काळ्या पैशाचे अस्तित्व हे एक मूलभूत कारण आहे. एनआयपीएफपीनुसार, काळे उत्पन्न म्हणजे एकूण उत्पन्न जे करपात्र तर आहे परंतु कर अधिकाऱ्यांना त्याची माहिती देण्यात आलेली नाही. वांचू समितीने १९७१ मधील आपल्या काळ्या पैशावरील अहवालात काळा पैसा म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला जडलेला कर्करोग आहे, ज्याला वेळीच आळा घातला नाही तर निश्चितच अर्थव्यवस्थेचा संपूर्ण नाश करतो, असे वर्णन केले आहे. समिती अहवालात काळा पैसा म्हणजे केवळ बेहिशोबी चलनच सूचित करत नाही तर असा पैसा जो साठेबाजी करून किंवा उघड व्यापारी प्रवाहांच्या बाहेरून चलनात असतो शिवाय सोने, दागिने आणि मूल्यवान धातू यात गोपनीयरित्या केलेली गुंतवणूक आहे तसेच हिशोबवह्यांमध्ये दाखवलेल्यापेक्षा जास्त किमतीच्या जमिन आणि इमारतीच्या मालमत्ता आहेत, असा विचार मांडला आहे. या समितीने उच्च मूल्यांच्या चलनी नोटा काढून घेण्याची सूचना केली होती. मे २०१२ मध्ये अर्थमंत्रालय, महसूल विभाग आणि केंद्रीय प्रत्यक्ष कर मंडळाने संयुक्तरित्या जारी केलेल्या काळा पैसा या श्वेतपत्रिकेत काळ्या पैशाचा आविष्कार हा आमच्या जीवनातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अवकाश असून त्याचा प्रशासकीय संस्था आणि देशातील सार्वजनिक धोरणाच्या आचारावर कमजोर करणारा परिणाम होत आहे, असे म्हटले होते. त्यामुळे या अहवालात

समावेशक विकासाच्या धोरणाचे यश हे आपल्या समाजाची भ्रष्टाचार आणि काळ्या पैशाचे मूळापासून उच्चाटन करण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते, असे म्हटले होते.

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था याचा अर्थ जास्तीत जास्त डिजिटल पद्धतीचा वापर आणि रोजच्या व्यवहारांत रोख रकमेचा कमीत कमी वापर असा होतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर याचा अर्थ रोख रकमेचा तुटवडा किंवा कमी पुरवठा असा नाही तर डिजिटल व्यवहारांचा जास्तीत जास्त उपयोग, जसे की डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, इंटरनेट बँकिंग आणि मोबाईल फोनवरील ॲपद्वारे केलेले व्यवहार असा आहे. डॅनियल एट अल (२००४) अनुसार अशी आर्थिक व्यवस्था की ज्यात व्यवहार प्रामुख्याने प्रत्यक्ष रोख रकमेच्या बदल्यात व्यवहार केले जात नाहीत, अशी व्यवस्था. विकसनशील देशांत कोणतीही वस्तू किंवा सेवा खरेदी करताना रोख रक्कम हीच सर्वात महत्वाची आणि प्रमुख पद्धती आहे. मात्र अमेरिका आणि युरोपसह बहुतेक सर्व विकसित देशांत वस्तु व सेवा खरेदी करताना डिजिटल व्यवहार हीच मुख्य पद्धती वापरली जाते. विकसित देश हे मोठ्या प्रमाणावर कागदी चलनाच्या साधनांकडून इलेक्ट्रॉनिक साधनांकडे विशेषतः पेमेंट कार्ड्सकडे वळत आहेत. जागतिक बँकेने जागतिक विकास अहवाल (२०१६) मध्ये म्हटले आहे की, अनेक प्रसंगात डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे वाढीला चालना मिळाली असून संधी विस्तारित झाल्या आहेत तसेच सेवांच्या वितरणात सुधारणा झाली आहे. विकसित अर्थव्यवस्थेत डिजिटल

अर्थव्यवस्थेचा आकार मोठा असल्याने विकसनशील देशांच्या तुलनेत तेथे भ्रष्टाचार कमी होण्याचा हा घटक ठरला आहे. दुसरीकडे, विकसनशील देशांत तो काळा पैसा, मोठ्या आकाराच्या अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचे अस्तित्व आणि दहशतवादी कारवाया चालू राहणे तसेच करबुडवेगिरीचा मुख्य मुद्दा राहिला आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचार आणि काळ्या पैसा या शत्रूंच्या तावडीतून सुटण्यासाठी तसेच सामाजिक न्यायासह अधिक पारदर्शक व स्वच्छ आर्थिक वाढ होण्यासाठी रोख रकमेचा कमी वापर हा उपाय सुचवण्यात आला आहे. दुसऱ्या शब्दांत रोकडविरहित समाज सरकारवरील नोटा छापण्याचा आणि लोकांवरील नोटा बाळगण्याचा बोजा तर कमी करेलच परंतु काळा पैसा, भ्रष्टाचार, पाकीटमारी, लुटमार, करबुडवेगिरी यांचे निर्मूलन करून अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेच्या आकारावर मर्यादा आणणार आहे. रोख रकमेचा वापर हा काळ्या पैशाला मदत करणारा आहे कारण रोख रकमेतील व्यवहार ऑडिटमधून सहज सुटू शकतात. त्या उलट बँक डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड वापरल्याने काळा पैसा व बेहिशोबी व्यवहारांना पायबंद बसणार आहे कारण त्यांना ऑडिटच्या कसोटीतून जावे लागते व म्हणून काळा पैसा निर्मितीला प्रतिबंध केला जातो. दुसऱ्या शब्दांत निश्चलनीकरणामुळे काळा पैसा व त्याचे स्रोत उघड होणार असताना डिजिटल व्यवहारांमुळे समाजात काळ्या पैशाच्या वाढीला खीळ बसणार आहे. स्वीडन जेथे ८९ टक्के व्यवहार नो कॅश पद्धतीने होत असतात, भ्रष्टाचार कमीत कमी असणाऱ्या देशांच्या यादीत स्वीडन तिसऱ्या स्थानावर आहे तर भारतात नो

कॅश व्यवहारांचे प्रमाण २२ टक्के असून भारत या यादीत ७६ व्या स्थानावर आहे. या फरकावरून असे सिद्ध होते की रोखविरहित व्यवहार आणि भ्रष्टाचार यांच्यात प्रबळ नकारात्मक सहसंबंध आहे. याचा अर्थ असा की, रोख विरहित व्यवहार जितके जास्त तितका भ्रष्टाचार कमी आणि त्या उलट. रोख विरहित व्यवहारांचा आणखी एक महत्वाचा फायदा असा की, चलन कार्यान्वित करताना नोटा छापणे, वाहतूक आणि इतर खर्चाचा बोजा मोठ्या प्रमाणावर कमी होतो. असे गणित आहे की, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि कर्माशयल बँका चलनाच्या कार्यान्वयनासाठी वार्षिक २१,००० कोटी रुपये (३.५ अब्ज डॉलर) खर्च करतात.

रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेचा दुसरा निदर्शक म्हणजे रोख रकमेचे जीडीपीतील गुणोत्तर (कॅश टु जीडीपी रेशो) हे आहे. स्वीडनमध्ये जीडीपीतील रोख रकमेचे गुणोत्तर १.७३ टक्के आहे. भारतात जीडीपीतील रोख रकमेचे गुणोत्तर १०.८६ टक्के आहे, जे ९ पटींनी जास्त आहे. निश्चलनीकरण आणि उच्च मूल्यांच्या नोटा चलनातून बाद केल्यामुळे कॅश टु जीडीपी रेशो घसरण्यास मदत होणार आहे. स्टेट बँक ऑफ इंडियाचे मुख्य अर्थतज्ञ सौम्य कांती घोष यांच्या नुसार, संपूर्ण फेरचलनीकरणानंतर चलनाची पातळी जीडीपीच्या १० टक्क्यांपेक्षा थोडी कमी टक्क्यावर स्थिर राहील.

Countries	% Non-Cash Payment*	Corruption Perception Index(2015)**	Rank in Corruption Perception Index (2015)**
Belgium	93	77	15th
France	92	70	23rd
Canada	90	83	9th
UK	89	81	10th
Sweden	89	89	3rd
Australia	86	79	13th
The Netherlands	85	87	5th
USA	80	76	16th
Germany	76	81	10th
South Korea	70	56	37th
India	22***	38	76th

Table-1 Status of Cashless and Corruption in a Selected Countries

Country	Percentage
Sweden	1.73
South Africa	2.39
UK	3.72
Brazil	3.82
Canada	4.08
USA	7.9
Singapore	9.55
Russia	10.56
India	10.86

Table-2: Cash to GDP Ratio in Selected Countries (Percentage)

रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेसाठी एक अत्यावश्यक गरज म्हणजे आर्थिक समावेशकता ही आहे. आर्थिक समावेशकता याचा अर्थ लोकांना देशातील अर्थव्यवस्थेशी जोडून घेतले पाहिजे आणि ते तिचा भाग झाले पाहिजेत. बँका आणि टपाल कार्यालयांमध्ये खाती उघडून लोकांना मुख्य संस्थात्मक आर्थिक व्यवस्थेत आर्थिकदृष्ट्या सामावून घेतले जाईल. जागतिक बँकेची आकडेवारी असे सांगते की, २०१४ पर्यंत भारतातील फक्त ५२.८ टक्के प्रौढांची वित्तीय संस्थांमध्ये सहभाग होता. एकूण लोकसंख्येपैकी अनुक्रमे केवळ १०.७, ३.४ आणि १.२ टक्के लोकांनी डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड आणि इंटरनेट बँकिंग पद्धतीचा पैसे देण्यासाठी उपयोग केला आहे. याचा अर्थ असा की भारतात डिजिटल व्यवहार अत्यंत किरकोळ प्रमाणात आहेत. त्यात झपाट्याने वाढ करण्याची आवश्यकता आहे.

Type	Percentage
With Financial institution account	52.8
Has debit card	22.1
ATM is the main mode of withdrawal	33.1
Used a debit card to make payment	10.7
Used a credit card to make payment	3.4
Used the internet to pay bill or make purchases	1.2
Saved at financial institution	14.4

Table-3: Financial inclusion in India (% of adult age > 15), 2014

निश्चलनीकरण आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेच्या लाभांचा परिप्रेक्ष्य

निश्चलनीकरणामुळे होणाऱ्या लाभांचा परिप्रेक्ष्य असा आहे. १. पैशाच्या साठेबाजीवर नियंत्रण येणार असून परिणामी अधिकाधिक पैसा बँकिंग व्यवस्थेत चालू अथवा बचत खात्यांद्वारे येईल. बचतीमुळे गुंतवणुकीला चालना मिळेल आणि अर्थव्यवस्थेत भांडवली निर्मिती होईल. २. बाद केलेल्या चलनी नोटा भरण्यासाठी बँक खाती उघडण्यात आल्यावरून असे दिसते की, सामान्य लोकांमध्ये त्यामुळे बँकिंगविषयक साक्षरता वाढली असून बँकिंग व्यवस्थेच्या जाळ्याबाहेर जो सामान्य माणूस होता तो जोडला गेला आहे. ३. जनधन खात्यात मोठ्या प्रमाणावर जमा झालेली रक्कम आणि मोठ्या प्रमाणावर नव्याने उघडण्यात आलेल्या जनधन खात्यांवरून स्पष्टपणे असे दिसते की, ज्या सामान्य माणसाला बँकेत येण्याचीही भीती वाटत होती आणि बँकिंगची सवय त्याला नव्हती तो मोठ्या प्रमाणावर बँकिंग व्यवस्थेत आणला गेला आहे. एका सामान्य माणसाने एका वृत्तवाहिनीला सांगितले की, पूर्वी मी बँकेत येण्यासही घाबरत होतो. निश्चलनीकरणामुळे किमान

माझी ती भीती तर गेली. आम्ही आता बँक खाते उघडू शकतो, पैसे काढण्याचा फॉर्म भरू शकतो आणि आता कसली भीती उरली नाही. आकडेवारी असे दर्शवते की, २०१६ मध्ये शून्य रक्कम असलेली ४५,६३६ जनधन खाती होती, ती २३ नोव्हेंबर २०१६ पर्यंत वाढून ७२,८४३ झाली. ४. त्यामुळे बँकिंग व्यवस्था मजबूत झाली असून अनेक बँक शाखांना बुडित कर्जांच्या समस्यांचा सामना करावा लागत होता. अधिक कर्ज देण्याच्या बँकांच्या क्षमता वाढून अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूकही वाढणार आहे. बँकांमधील बचती वाढल्याने कर्ज देण्याची क्षमता वाढणार असून अशा तऱ्हेने अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळणार आहे. ५. बँकेत जमा करण्यात आलेल्या अतिरिक्त उत्पन्नातून सरकारसाठी करपात्र उत्पन्नाची निर्मिती होऊ शकेल जे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांत गरीबांच्या उन्नतीसाठी विविध कार्यक्रमांवर खर्च केले जाऊ शकेल. ६. चलनीकरणाच्या प्रक्रियेत बाजारात पैसा आणि भांडवली ओघ संध असेल. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील महागाईवर नियंत्रण मिळवण्यास मदत होणार आहे. ७. निश्चलनीकरणातून उघड झालेला

पैसा शहाणपणाने आणि प्रामाणिकपणाने गरीबांच्या उन्नतीसाठी वापरल्यास समाजातील विषमता आणि दारिद्र्य कमी करण्यास ते सहाय्यकारी ठरणार आहे. ८. भ्रष्टाचार आणि अयोग्य मार्गाने काळा पैसा जमवलेले लोक उघडकीस येऊन त्यांना शिक्षा केली जाईल. ज्यामुळे भ्रष्टाचार मुक्त समाज निर्माण होण्याचा मार्ग मोकळा होईल. त्यामुळे देशात भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासकीय व राजकीय पर्यावरण तयार होणार आहे. ९. काळा पैसा उघड झाल्याने मिळालेले उत्पन्न व भ्रष्ट व्यावसायिक, राजकारणी आणि नोकरशाहांवरील धाडींमुळे वित्तीय तूट कमी होणार आहे. नीती आयोगाचे उपाध्यक्ष अरविंद पानगरिया अपेक्षा करतात त्याप्रमाणे निश्चलनीकरणामुळे करविषयक महत्वपूर्ण उत्पन्नाचा लाभ होणार असून येत्या काही वर्षांत अर्थव्यवस्था उसळी घेऊन वर येण्यास मदत होणार आहे. १०. परकीय गुंतवणुकीला भ्रष्टाचारमुक्त पर्यावरण हवे असल्याने त्यामुळे भारतातील थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ वाढणार आहे. ११. उचलण्यात आलेल्या या पावलामुळे काळ्या पैशाच्या निर्मितीला आळा बसणार आहेच, पण इतर विकसित देशांच्या परदेशी बँक खात्यांमध्ये जाणारा अवैध पैशाचा ओघही नियंत्रित करण्यास मदत होणार आहे. काळा पैसा धारण करणाऱ्यांवर धाडी टाकल्याने सावकारी आणि हवाला व्यवहार उघड होणार आहेत, १२. दहशतवादी आणि नक्षलवादी जे शस्त्र व दारुगोळा खरेदी, दहशतवादी छावण्या चालवण्यासाठी, प्रशिक्षण आणि दहशतवादी हल्ले घडवण्यासाठी मोठ्या

प्रमाणावर बनावट उच्च मूल्यांच्या नोटांचा सढळ हस्ते वापर करत होते त्यांना निश्चलनीकरण हा खूप मोठा धक्का आहे. रोकडविरहित व्यवहारांमुळे बनावट चलनाच्या वापराला आळा बसणार असून दहशतवाद्यांना पैसा पुरवणे हतोत्साहित होणार आहे. १३. निश्चलनीकरण नियमित अंतराने करत राहिल्यास राजकीय भ्रष्टाचार आणि निवडणुकीच्या काळात अवैध पैसा खर्च करण्यावर मर्यादा येईल. १४. निश्चलनीकरण आणि रोकडविरहित व्यवहारांमुळे देशातील अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचा आकार लहान करण्यास मदत होणार आहे. १५. समाजातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाला चालना मिळेल. भ्रष्टाचार आणि काळा पैसा सामाजिक आणि सांस्कृतिक व्यवस्था पोखरून टाकत असतात. विवाह, धार्मिक समारंभात प्रचंड प्रमाणावर पैसा खर्च करण्याने तसेच मंदिरात तसेच अन्य धार्मिक संस्थांना मोठमोठ्या देणग्या दिल्याने सामाजिक व सांस्कृतिक विकृती तयार होते. अनैतिक सामाजिक विकासाला त्यामुळे पायबंद बसणार आहे. १६. यामुळे देशाला खरा आणि स्वच्छ आर्थिक विकासाचा दर गाठता येईल, काळ्या पैशाच्या मदतीने कृत्रिम व गलिच्छ आर्थिक विकासाचा दर गाठण्याचे बंद होईल. १९९१ पासून देश उच्च विकासाचा दर अनुभवत आहे. परंतु विकास कुठे आहे? विकासाचा दर उच्च आहे परंतु विकासाची गती संथ व सुस्त आहे. उच्च विकासाचा दर विकासाला चालना देण्यात अपयशी ठरत असेल अथवा गोगलगाईच्या गतीने विकास होत असेल तर गरीबांना आपल्या जीवनाचा

दर्जा सुधारण्यास त्याचा काहीच उपयोग नाही. भारतासारख्या विकसनशील देशाला वितरणातून साध्य झालेला कोणताही विकासाचा दर कमी आर्थिक विषमतेसह असेल तर खरा विकासाचा दर असतो. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण अधिक असलेला आणि गरीब व श्रीमंतांमध्ये उत्पन्नात प्रचंड तफावत असलेल्या उच्च विकास दरापेक्षा गरीबीचे प्रमाण कमी आणि उत्पन्नातील विषमतेचे प्रमाण कमी असलेला विकासाचा दर अधिक इच्छित असतो आणि आनंदी निर्देशांकासाठी चांगला असतो. देशाने स्वातंत्र्याची सात दशके

डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या संवर्धनासाठी अत्यावश्यक घटकांपैकी एक म्हणजे सुरक्षित डिजिटल व्यवहार हा आहे. डिजिटल सुरक्षेसाठी पुरेशी व्यवस्था करावी लागेल. डिजिटल गुह्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी जोरदार कृती करण्याची गरज असून डिजिटल गुह्यांमुळे सामान्य माणसाचा पैसा गेला तर त्याला भरपाई दिली गेली पाहिजे. डिजिटल तपास व इन्शुरन्सची व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे.

अगोदरच पार केली आहेत आणि केवळ काही मूठभरांनी आर्थिक विकासाची फळे चाखावीत आणि प्रचंड प्रमाणावरील लोकसंख्येने आर्थिक व सामाजिक अविकासात सडत रहावे, हे आता फार काळ चालू देणे परवडणार नाही. देशाने आता आर्थिक वाढ व विकासाचे धोरण बदलण्याची निकड आहे.

सूचना

१. रोख रकमेच्या स्वरूपात काळा पैसा जमा करणे नाऊमेद करण्यासाठी सरकारने सातत्याने प्रयोग केला पाहिजे आणि सोयीस्कर अंतराने वारंवार त्याची पुनरावृत्ती केली पाहिजे. त्यामुळे लोकांत डिजिटल व्यवहार करण्यास तसेच बँकिंगची सवय लावण्यास प्रोत्साहन दिले जाणार आहे त्याचबरोबर बँकिंग व्यवस्थेतही सुधारणा होणार आहे. राजेश चक्रवर्ती यांच्या अनुसार असा हस्तक्षेप हा एका वेळेस सध्याचा काळा पैसा काढून घेण्याचा प्रयोग आहे. नियमित अंतराने त्याची पुनरावृत्ती केली पाहिजे.

२. कराचे जाळे विस्तारित करण्याची गरज आहे. साध्या प्रागतिक करप्रणालीची सूचना करण्यात आली आहे. त्याशिवाय वार्षिक उत्पन्न पाच लाखांहून कमी असलेल्या गरीब व निम्न उत्पन्न गटातल्यांना कराच्या जाळ्यातून सूट दिली पाहिजे. ज्यामुळे ते जीवनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी घरगुती सुविधा खरेदी करण्यात गुंतवणूक करू शकतील. त्यामुळे स्वयंरोजगार व लघुउद्योग व्यावसायिक उपक्रमांनाही प्रोत्साहन मिळण्यास सहाय्य होणार आहे. साधी कर गोळा करण्याची प्रणाली असल्याने टीडीएस कापून घेतला जाईल. कर भरण्याची प्रणाली अगदी सुटसुटीत असली पाहिजे. करविवरण पत्र भरण्याची प्रक्रिया सुटसुटीतच नव्हे तर कोणतीही रक्कम भरताना टीडीएस कापण्याच्या पद्धतीला फाटा दिला पाहिजे.

३. अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेच्या आकारावर मर्यादा आणण्याची गरज आहे. अनौपचारिक क्षेत्रातील व्यवसाय, कंत्राटदार, जमिनदार व इतर श्रीमंत तसेच

उच्च मध्यम गटातील कुटुंबांकडे काम करणाऱ्या कामगारांचे पगार डिजिटल पद्धतीने झाले पाहिजेत. कर्मचाऱ्यांना बँक खाती उघडण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि मालकांनी त्यांना ई ट्रॅन्झॅक्शन्स अथवा धनादेशांद्वारे पगार दिला पाहिजे.

४. अधिकाधिक डिजिटल पेमेंट्सना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने डेबिट कार्ड व विशेषत्वाने क्रेडिट कार्ड वापरण्यावरील व्याज कमी करण्याचे पाऊल उचलले पाहिजे. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी बीपीएल-आधार कार्ड जोडणीतून कमी व्याज आकारल्यामुळे गरीब लोकांमध्ये डेबिट व क्रेडिट कार्ड वापरस प्रोत्साहन मिळेल. लहान व्यावसायिक, विक्रेते आणि किरकोळ दुकानदारांना तसेच चहा विक्रेत्यांना विशेष सवलती देणे गरजेचे आहे.

५. ग्रामीण भागांत पुरेशा बँक शाखा उघडण्याची गरज आहे. भारतात प्रति एक लाख लोकसंख्येमागे अवघ्या ०.०१ बँक शाखा असून जर्मनीत हे गुणोत्तर २.३ म्हणजे भारताच्या २३० पटींनी जास्त आहे. आयुर्विमा महामंडळ व जनरल इन्शुरन्स कंपनी, आरोग्य विमा कंपन्यांसारख्या इतर गैरबँकिंग वित्तीय मध्यस्थ कंपन्यांनी सरकारच्या फेरचलनीकरणाच्या प्रक्रियेत गुंतवून घेण्याची गरज आहे. शिवाय बचत आणि डेबिट व क्रेडिट कार्डचा वापर ग्रामीण व अर्धशहरी भागांत करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी बँकिंग संस्थांना त्यांनी आपली मदत दिली पाहिजे. खासगी व सहकारी बँकिंग व्यवस्था, चिट फंड वगैरेवर मजबूत नियामक यंत्रणा हवी ज्यामुळे या संस्था काळ्या पैशाबाबत कुटील कारवायांत गुंतणार नाहीत.

६. डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या संवर्धनासाठी अत्यावश्यक घटकांपैकी एक म्हणजे सुरक्षित डिजिटल व्यवहार हा आहे. डिजिटल सुरक्षेसाठी पुरेशी व्यवस्था करावी लागेल. डिजिटल गुह्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी जोरदार कृती करण्याची गरज असून डिजिटल गुह्यांमुळे सामान्य माणसाचा पैसा गेला तर त्याला भरपाई दिली गेली पाहिजे. डिजिटल तपास व इन्शुरन्सची व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे.

७. ग्रामीण भागांतील लोकांमध्ये डिजिटल बँकिंग व्यवस्थेचा प्रसार करण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटांची खूप मोठी मदत होऊ शकते. फेरचलनीकरणाच्या प्रक्रियेत बँका, टपाल कार्यालये आणि बँक प्रतिनिधींना मदतीचा हात देण्यासाठी त्याचबरोबर डिजिटल अर्थव्यवस्था, वस्तु व सेवा खरेदी करण्यासाठी डेबिट व क्रेडिट कार्डांचा वापर करण्याचा प्रसार करण्यासाठी अशा एसएचजींना बँक मित्र म्हणून जबाबदारी सोपवली पाहिजे. त्याशिवाय डिजिटल ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा प्रचार करण्यासाठी यूथ क्लब्स, महिला मंडळे व पंचायती राज संस्था यांसारख्या ग्रामीण सामाजिक पायाभूत रचनांना उत्साहित केले पाहिजे. पंचायती राज संस्थांमधील ग्रामसभा आणि शहरांमधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील प्रभाग सभांमध्ये ग्रामपातळीवर डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा मुद्दा घेतला पाहिजे.

८. शालेय शिक्षक, आरोग्य सेवक, ग्रामविकास अधिकारी, अंगणवाडी सेविका आदींनी लोकांना आर्थिक समावेशकता आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेबाबत शिक्षित केले पाहिजे.

डिजिटल इंडियाचा प्रसार करण्याचे आव्हान स्वीकारू शकेल, यासाठी सरकारकडे ग्रामपातळीवरील अधिकारी व संस्थांचे विशाल जाळे सरकारकडे आहे.

९. पोलिओ लसीकरण मोहिमेसारखे वर्षांतून दोन अथवा तीन वेळा मोठ्या प्रमाणावर डिजिटल इंडिया मोहीम हाती घेतली पाहिजे. ग्रामीण तसेच शहरी भागांत डिजिटल इंडिया मोहीमेचा प्रचार करण्यासाठी हा योग्य मार्ग आहे. त्याशिवाय डिजिटल पायाभूत रचनेतही सुधारणा करण्याची गरज आहे.

१०. जगातील उभरती अर्थव्यवस्था म्हणून भारताने उच्च पारदर्शक व समन्यायी वाटपासह विकासदर म्हणजे काळा पैसाविरहित व समन्यायी वाटपासह विकास दर गाठला पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर हा विकास दर गरीबवादी आणि डिजिटल व्यवहारांच्या मदतीने गाठलेला पारदर्शक दर असला पाहिजे. काळ्या पैशाच्या मदतीने गाठलेला उच्च विकास दर गरीबी व आर्थिक विषमता कमी करू शकत नाही.

११. निश्चलनीकरण आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्था यासह देशात कोणतीही आर्थिक सुधारणा राबवण्याकरता सत्ताधारी व विरोधी पक्षांमध्ये तीव्र राजकीय इच्छाशक्ती असण्याची गरज आहे.

सारांश

क्रिसिल अहवाल असे म्हणतो की निश्चलनीकरणाच्या निर्णयाने भारतीय अर्थव्यवस्थेचा चेहरामोहराच बदलला आहे. माऊरो एफ गिलेन यांच्या नुसार, काही कायदेशीर व स्वच्छ व्यवसायांनी रोख रकमेचा उपयोग केल्यास या

निर्णयाने त्यांचा श्वास कोंडू शकेल परंतु प्रत्येक जण जुळवून घेईल. काही लहान व्यवसाय व व्यक्तींना त्याचा त्रास होईल परंतु न घेण्यापेक्षा निर्णय घेणे अधिक चांगले. आयएमएफच्या अनुसार, भारतात भ्रष्टाचार आणि अवैध पैशाचा ओघाशी सामना करणाऱ्या उपायांना त्यांचा पाठिंबा आहे. काळा पैसा आणि बनावट नोटा उघड करण्यासाठी सरकारने घेतलेल्या निश्चलनीकरणाच्या निर्णयास लोकांनी त्रास सहन करूनही पाठिंबा दिला, असा भारत हा महान लोकशाही देश आहे. भारताच्या निश्चलनीकरणाच्या निर्णयाचे अनुकरण करत व्हेनेझुएलाने घेतलेला निश्चलनीकरणाचा निर्णय लोकांचा पाठिंबा नसल्याने यशस्वी होऊ शकला नाही. भारतीय लोकांची समृद्ध सामाजिक आणि

सांस्कृतिक पार्श्वभूमी हा अत्यंत महत्वाचा स्रोत असून तिने अनेक दशके भारतीय लोकशाही मजबूत केली आहे. सामाजिक आणि खासगी क्षेत्राचे यथायोग्य एकजीव झालेली भारताची मिश्र अर्थव्यवस्था दिवसेंदिवस अर्थव्यवस्थेला उच्च विकास दर गाठण्यास सहाय्य करत आहे. मजबूत सरकार दैदिप्यमान खासगी आणि कॉर्पोरेट क्षेत्राच्या मदतीने राष्ट्राला एका आगळ्या उंचीवर नेऊ शकते. रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेचा हेतू साध्य करण्यासाठी खासगी क्षेत्राने सरकारला सहकार्याचा हात दिला पाहिजे. निश्चलनीकरण आणि रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेचा काळ्या पैशावर दीर्घकालीन नकारात्मक परिणाम होईल तर आर्थिक वाढ व विकासावर सकारात्मक परिणाम होणार आहे.

काळ्या पैशावर नियंत्रण मिळवल्याने निश्चलनीकरण व रोकडविरहित व्यवहारांना प्रोत्साहन या दोन उपायांमुळे देशाला काळा पैसा नसलेला स्वच्छ व पारदर्शक विकासदर साध्य करण्यास सहाय्य होईल. निश्चलनीकरणातून आलेले उत्पन्न रस्ते, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार निर्मिती व इतर उपजीविका प्रकल्प व कार्यक्रमांवर खर्च केल्यास विकास वाढून लोकांच्या जीवनाचा दर्जा उंचावेल.

■■■

लेखक इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मूक्त विद्यापीठाच्या स्कूल ऑफ एक्स्टेंशन अँड डेव्हलपमेंट स्टडीजमध्ये प्राध्यापक आहेत.

email: bkpattanaik@ignov.ac.in

रोखी कडून कमी रोखीच्या अर्थव्यवस्थेकडे

प्रवाकर साहू, अमोघ अरोरा

रोखमुक्तीची संकल्पना म्हणजे काळा पैसा परत अर्थव्यवस्थेत आणण्याचा मार्ग आहे. डिजिटल व्यवहारात पैसे जवळ बाळगावे लागत नाहीत उलट इ वॉलेटचा वापर केला जातो. बँक खात्यातून रक्कम थेट घेतली जाते. इंटरनेट बँकिंग व युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस (युपीआय) यांचाही वापर रोखमुक्तीसाठी केला जात आहे. आगामी काळात क्रेडिट व डेबिट कार्डही कालबाह्य होतील. स्मार्टफोन, मोबाईल फोन यावरून पुढील व्यवहार होतील. एटीएममधून पैसे काढण्यासाठी कार्ड लागणार नाही.

गेल्या ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी सरकारने पाचशे व हजारच्या जुन्या नोटा रद्द केल्या. एकूण ज्या नोटा रद्द केल्या त्या चलनातील नोटांच्या ८५ टक्के इतक्या होत्या. निश्चलनीकरणाने रोख नोटांची टंचाई झाली व सरकारला इलेक्ट्रॉनिक पेमेंटला प्राधान्य द्यावे लागले. निश्चलनीकरणाचा खरा हेतू हा काळा पैसा बाहेर काढणे, दहशतवादाचा अर्थ पुरवठा थांबवणे हा होता. निश्चलनीकरणाने रोखविहीन अर्थव्यवस्था ही गरज बनली. २७ नोव्हेंबर २०१६ च्या 'मन की बात' कार्यक्रमात पंतप्रधान मोदी यांनी रोखमुक्त समाजाची कल्पना मांडली होती. शंभर टक्के रोखमुक्त समाज अशक्य आहे हे खरे पण आपण कमी रोखीच्या दिशेने वाटचाल करू शकतो. नंतर रोखमुक्त समाजव्यवस्था शक्य आहे.

निश्चलनीकरणाने रोखमुक्त अर्थव्यवस्थेची बीजे पेरली असली तरी २०१४ मध्ये सरकारने जनधन योजना सुरू केली होती. २० एप्रिल २०१६ अखेर २२० दशलक्ष खाती त्यात उघडली गेली. फेब्रुवारी २०१६ मध्ये सरकारने कार्ड व डिजिटल पेमेंटला उत्तेजन दिले. पैसे बाळगण्याच्या नेहमीच्या

व्यवस्थेपासून इलेक्ट्रॉनिक व डिजिटल पेमेंट पद्धतीस उत्तेजन मिळाले. काळा पैसा रोखीकडून इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्थेत आला. रोखमुक्त अर्थव्यवस्था क्रेडिट व डेबिट कार्डवर चालते. रोखीएवजी ऑनलाइन शॉपिंगला महत्त्व आले. रोखमुक्तीची संकल्पना म्हणजे काळा पैसा परत अर्थव्यवस्थेत आणण्याचा मार्ग आहे. डिजिटल व्यवहारात पैसे जवळ बाळगावे लागत नाहीत उलट इ वॉलेटचा वापर केला जातो. बँक खात्यातून रक्कम थेट घेतली जाते. इंटरनेट बँकिंग व युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस (युपीआय) यांचाही वापर रोखमुक्तीसाठी केला जात आहे. आगामी काळात क्रेडिट व डेबिट कार्डही कालबाह्य होतील. स्मार्टफोन, मोबाईल फोन यावरून पुढील व्यवहार होतील. एटीएममधून पैसे काढण्यासाठी कार्ड लागणार नाही.

रोखमुक्त व्यवस्थेचे फायदे

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे पण त्याला काळा पैसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, बेकायदेशीर मालमत्ता यांचे ग्रहण आहे. यावर लेखा परीक्षण, अंमलबजावणी संस्था काम करीत असतात, डिजिटल व इलेक्ट्रॉनिक व्यवहारात अनेक आर्थिक

व्यवहार हे औपचारिक व्यवस्थेतून केले जात असल्याने ते शक्य असते त्यामुळे त्याचे अनेक फायदे आहेत. भारतात नवीन रोखमुक्त पद्धती फार थोडे लोक वापरत आहेत त्यांचे प्रमाण १० ते १५ टक्के आहे. ब्राझील, चीनमध्ये हे प्रमाण ४० टक्के आहे. दरम्यान २०१४ मधील आकडेवारीनुसार भारतात अर्थव्यवस्थेबाहेरील चलन हे देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ११.१ टक्के आहे. हे प्रमाण रशिया, मेक्सिको, ब्राझील या अर्थव्यवस्थांपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे रोखमुक्त बाजारपेठेच्या वापरास मोठा वाव आहे. रोखमुक्त साधनांचा वापर सोपा, विश्वासार्ह, सुरक्षित व किफायतशीर करणे आवश्यक आहे. कर्ज, विमा यात त्यांचा वापर शक्य आहे. डिजिटल पायाभूत सुविधा बँकांमध्ये सुरू करणे आवश्यक आहेत. रोखमुक्त समाजाने सरकार व जनतेस अनेक फायदे होतात.

पैसे देण्याची सोयीची पद्धत- कुठल्याही व्यवहारात पैसे अदा करण्याची पद्धत आता रोखविहीन होत आहे. रोखहीन अर्थव्यवस्था कमी उत्पन्न गटापासून सर्वांनाच फायद्याची आहे. त्यामुळे व्यवहार शुल्क कमी होते व रोख पैसे बाळगावे लागत नाहीत.

कमी जोखीम - सायबर सुरक्षेमुळे ऑनलाइन पेमेंट सुरक्षित व जोखीम विरहित आहे. रोख पैसे बाळगण्यात नेहमी जोखीम असते.

नोटा छापण्याच्या खर्चात कपात - रोखविहीन अर्थव्यवस्थेमुळे नोटा छापण्याचा खर्च वाचतो. २०१५ मध्ये नोटा छापण्यास रिझर्व बँकेला २७ अब्ज रूपये खर्च आला. हा खर्च रोखविरहित अर्थव्यवस्थेने कमी होईल.

गुन्ह्यांचे प्रमाण घटेल

घट- इलेक्ट्रॉनिक व डिजिटल व्यवहारांमुळे नोटा बाळगाव्या लागणार नाहीत त्यामुळे इतर गुन्हे तर कमी होतीलच शिवाय अंमली पदार्थ तस्करी, दहशतवादाला अर्थपुरवठा, काळ्या पैशाची साठवणूक हे गुन्हे कमी होतील.

बँकिंग क्षेत्राला लाभ-डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा लाभ हा बँकिंग प्रणालीस होणार आहे. जेव्हा लोक डिजिटल पेमेंट करतील तेव्हा रोखीची गरज कमी होईल व बँकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पैसे राहतील. बचतही जास्त होईल.

पारदर्शकता व देखरेख- रोखविरहित व्यवहारांवर सरकार सहज लक्ष ठेवू शकते त्यामुळे करचुकवेगिरी

भारतात नवीन रोखमुक्त पद्धती फार थोडे लोक वापरत आहेत. त्यांचे प्रमाण १० ते १५ टक्के आहे. ब्राझील, चीनमध्ये हे प्रमाण ४० टक्के आहे. दरम्यान २०१४ मधील आकडेवारीनुसार भारतात अर्थव्यवस्थेबाहेरील चलन हे देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ११.१ टक्के आहे. हे प्रमाण रशिया, मेक्सिको, ब्राझील या अर्थव्यवस्थांपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे रोखमुक्त बाजारपेठेच्या वापरास मोठा वाव आहे. रोखमुक्त साधनांचा वापर सोपा, विश्वासार्ह, सुरक्षित व किफायतशीर करणे आवश्यक आहे.

टाळता येईल व महसूल वाढेल.

गेल्या दोन महिन्यात डिजिटल व्यवहार वाढले आहेत व स्वाइप

मशीनचे प्रमाण वाढले आहे, छोटी दुकाने व रस्त्यावरील पथारीवाले हे सुद्धा स्वाइप मशीन वापरत आहेत. त्यामुळे इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार वाढणार आहेत, रकमा वेगाने दिल्या घेतल्या जातील. अनेक लोक रोखीकडून मोबाईल वॉलेटकडे वळतील. मोबीविकच्या दाव्यानुसार २०१७ पर्यंत ते १० अब्ज डॉलर्सची उलाढाल करतील व लाखो व्यापारी याचा स्वीकार करतील. यातून पारदर्शकता वाढेल तसेच करचुकवेगिरी कमी होईल. महसूल वाढेल. भारत हा विकसनशील देश आहे त्यात गरिबांची संख्या जास्त आहे त्यामुळे कॅशलेस व्यवहार हे कितपत प्रभावी ठरतील हा प्रश्न आहे. नोटाबंदीचा फटका असंघटित क्षेत्राला बसला आहे व ज्यांची बँक खाती नाहीत त्यांनाही तडाखा बसला. ज्यांची बँकेत खाती नाहीत ते कॅशलेसकडे कसे वळतील हा प्रश्न आहे. देशाने आधी पारदर्शक अर्थव्यवस्था निर्माण करून मग कॅशलेस कडे वळावे हा पर्याय त्यात आहे. रोख पैशाच्या व्यवहारांचा शेवट ही कल्पना जरी आततायी वाटत असली तरी ती प्रत्यक्षात येत आहे हे मात्र खरे.

रोखविहीनतेसाठी सरकारी उपाययोजना

कॅशलेस म्हणजे रोखविहीन व्यवस्थेसाठी सरकारने लोकांना उत्तेजन दिले आहे व डिजिटल व्यवहारांकडे लक्ष वेधले आहे. त्यामुळे लोकांना बँका किंवा एटीएमच्या रांगात उभे रहावे लागणार नाही.

सामान्यांसाठी नशीबवान ग्राहक योजना व व्यापाऱ्यांसाठी डिजीधन व्यापार योजना- या योजनेत डिजिटल व्यवहारांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. नशीबवान ग्राहक व डिजीधन व्यापार

योजनेत अनेक प्रोत्साहनपर बक्षिसे आहेत. त्यामुळे डिजिटल इंडियाला प्रोत्साहन मिळणार आहे. त्यामुळे देशाचा आर्थिक कणा मजबूत होईल. रूपे कार्ड, यूएसएसडी, युपीआय व आधार पेमेंट सिस्टीम यांचा उपयोग यात होत आहे.

वित्तीय साक्षरता अभियान- यात लोकांना डिजिटल अर्थव्यवस्थेची माहिती दिली जाईल. कॅशलेस व्यवहारांना उत्तेजन दिले जाईल. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने लोकांना डिजिटल व्यवहारांसाठी प्रोत्साहित केले आहे. खासगी संस्थांनी रोखीत पैसे स्वीकारू नयेत असे आवाहन करण्यात आले आहे. दुकाने, कॅटीन, इतर सेवात कॅशलेस व्यवहारांचा आग्रह आहे. विद्यार्थी, शिक्षक यांनी लोकांना या व्यवहारांचे प्रशिक्षण देण्यास सांगितले आहे. मनुष्यबळ मंत्रालयाने त्यासाठी सूचनांकरिता वेबपेज सुरू केले आहे.

भीम अॅप (भारत इंटरफेस फॉर मनी) ३० डिसेंबर २०१६ रोजी पंतप्रधान मोदी यांनी भीम अॅप हे इ-वॉलेट सुरू केले. त्यामुळे ऑनलाइन व्यवहार सुलभ होणार आहेत. आधार कार्डशी निगडित हे अॅप डिजिटल पेमेंटसाठी उपयुक्त आहे. बँक खात्यातून पैसे थेट हस्तांतरीत करता येतील. हे अॅप युपीआय सक्षम बँक खात्यांशी संबंधित आहे पण त्यात एकच खाते त्याच्याशी जोडता येईल. दोन खाते असलेल्यांना दोनदा युपीआय व्यवहार करावे लागतील.

रूपे कार्ड- रूपे कार्ड हे डेबीट व क्रेडिट कार्डचे भारतीय रूप आहे व व्हिसा व मास्टर कार्डसारखेच त्याचे स्वरूप आहे. द नॅशनल पेमेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडियाने रूपे कार्ड जनधन योजनेत सुरू केले व बँका यात प्रत्येक खातेधारकाला १ लाखाचा अपघात विमा देतात. रूपे

कार्ड तीन मार्गाने चालते त्यात एटीएम, पीओएस व ऑनलाइन यांचा समावेश आहे. कोट्यवधी लोक रूपे कार्ड वापरतात व अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना कॅशलेससाठी ते उपयोगी आहे. आर्थिक सर्वसमावेशकतेसाठी त्याचा उपयोग आहे.

आधार पेमेंट अप- २५ डिसेंबर २०१६ रोजी सरकारने आधार संचालित पेमेंट अप सुरू केले ते आधार कार्ड व खातेक्रमांकाशी जोडले जाते. बायोमेट्रिक रीडरचा त्यात वापर असून आधार क्रमांक टाकून व्यवहारासाठी बँकेची निवड करता येते. फोन शिवाय यातून पेमेंट करता येते.

स्वीडनचा आंतरराष्ट्रीय अनुभव

जगातील पाच कॅशलेस देशात स्वीडन आघाडीवर आहे त्या देशाने

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने लोकांना डिजिटल व्यवहारांसाठी प्रोत्साहित केले आहे. खासगी संस्थांनी रोखीत पैसे स्वीकारू नयेत असे आवाहन करण्यात आले आहे. दुकाने, कॅटीन, इतर सेवात कॅशलेस व्यवहारांचा आग्रह आहे. विद्यार्थी, शिक्षक यांनी लोकांना या व्यवहारांचे प्रशिक्षण देण्यास सांगितले आहे. मनुष्यबळ मंत्रालयाने त्यासाठी सूचनांकरिता वेबपेज सुरू केले आहे.

मोबाईल व प्लास्टिक कार्डवरून व्यवहारांना उत्तेजन देण्यासाठी धोरणे आखली आहेत. इ.स. २०२० पर्यंत हा देश पूर्णपणे कॅशलेस म्हणजे रोकड रहित होईल. रिक्सबँक ही तेथील मध्यवर्ती बँक असून २०१६ मध्ये त्या देशात एकूण मूल्याच्या दोन टक्के

व्यवहार हे रोखीचे होते. २०२० पर्यंत हे प्रमाण ०.५ टक्के इतके खाली येईल. स्वीडनमध्ये बँकांच्या १६०० पैकी ९०० शाखा आता रोकड ठेवत नाहीत व रोख ठेवी घेत नाहीत. ग्रामीण भागातही एटीएम राहणार नाहीत. व्यवहारातील स्वीडीश क्रोनर चे मूल्य २००९ मध्ये १०६ अब्ज होते ते २०१६ मध्ये ८० अब्ज झाले आहे. तंत्रज्ञान रोखविहीन व्यवस्थेत महत्वाची भूमिका पार पाडते. स्वीश हे मोबाईल अॅप, सहा बँकांच्या मालकीचे असून त्यात स्वीडिश व डॅनिश बँकाचे सहकार्य आहे. त्याचा वापर स्वीडनमध्ये वाढला आहे. हॉटेल, कॅब व इतर बाजारपेठात त्यामाध्यमातून व्यवहार होतात. महिन्याला १ लाख २० हजार लोक त्याचा वापर करतात. डिसेंबर २०१४ मध्ये या अॅपमधून १.६० अब्ज क्रोनरचे व्यवहार झाले. २०१७ अखेरीस तीस लाख वापरकर्ते असतील असा अंदाज आहे ३१ डिसेंबर २०१५ अखेर स्वीडनची लोकसंख्या ९.८५ दशलक्ष होती. त्यात १०० टक्के लोक साक्षर आहेत भारतात १२६० दशलक्ष लोकसंख्या आहे व ७५ टक्के लोक साक्षर आहेत. निरक्षर लोक स्वीडनच्या एकूण लोकसंख्येच्या तीस पट आहेत. स्वीडनचे दरडोई उत्पन्न जागतिक सरासरीच्या ४३५ टक्के असून भारतात ते १४ टक्के आहे. भारतात ६८ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात तर स्वीडनमध्ये ८५.५ टक्के लोक शहरात राहतात. त्यामुळे स्वीडनशी बरोबरी करणे भारताला अवघड आहे. भीम अॅप सुरू केले असले तरी त्याचा अजून मोठा वापर नाही. अनेक लोकांना तंत्रज्ञान अवगत नाही. रिझर्व बँक कॅशलेस व्यवहार सुरक्षित करण्याच्या प्रयत्नात आहे. रिअल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट

आगामी अंक

मार्च २०१७

विशेषांक

‘केंद्रिय अर्थसंकल्प’

सिस्टीम (आरटीजीएस) व नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर -एनइएफटी यांचे प्रमाण २०१३ ते २०१६ दरम्यान तीन पट वाढले आहे. मोबाईल बँकिंगचे प्रमाण सातपट वाढले आहे. एटीएम व पीसीएस कार्ड व्यवहार वाढले आहेत. पीओएस डेबिट कार्ड वापर वाढत आहे. बँका त्यांची कार्यक्षमता सुधारत असून मनरेगा, एलपीजी अनुदाने बँक खात्यात दिली जात आहेत. एकूण पाच टक्के पेमेंट ही इलेक्ट्रॉनिक आहेत.

कॅशलेस म्हणजे रोखविरहीत अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने- नोटाबंदीने सर्व अर्थव्यवस्थेला रोख पैसे न वापरण्यास उत्तेजन मिळाले आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्था असण्याबाबत कुणाचेच दुमत नाही, पण त्यासाठी पायाभूत सुविधांची गरज आहे. ग्रामीण भागात केवळ २०.८ टक्के एटीएम आहेत व ते सरकारी बँकांचे आहेत. ८.५ टक्के एटीएम हे खासगी बँकांचे आहेत. ग्रामीण भागात एटीएमची संख्या कमी आहे. इ-वॉलेट व मोबाईल पेमेंटला स्मार्टफोन लागतो पण बऱ्याच लोकांकडे ते नाहीत. वेगवान इंटरनेट जोड आवश्यक असतो ती सुविधाही फारशी नाही. सार्वजनिक वायफाय, मोबाईल चार्जिंग स्टेशन सुविधा कमी आहेत. सायबर सुरक्षा हा चिंतेचा मुद्दा आहे कारण यातील तपशील गुप्त राहणे आवश्यक असते. छोटे दुकानदार जेव्हा स्वाइप कार्ड स्वीकारतात, तेव्हा त्यांना जोखीम मुक्ततेची हमी असली पाहिजे. कार्डची नक्कल झाली तर कष्टाचा पैसा जाऊ शकतो. ऑक्टोबर २०१६ मध्ये तीस लाख डेबिट कार्डची माहिती एटीएममधून फुटली व ग्राहकांना सांकेतांक (पिननंबर) बदलण्यास सांगण्यात आले. त्यानंतर महिनाभराने नोटाबंदी झाली व कार्डाचा वापर वाढला.

व्यवस्थेवर ताण वाढला. कार्ड मशीन काम करेनासे झाले व लोकांना तासन तास रांगेत उभे रहावे लागले. काळा पैसा, भ्रष्टाचार व दहशतवादाला आळा घालणे हा नोटाबंदीचा हेतू असल्याचे सरकारने सांगितले पण लोकशाही पद्धतीत राजकीय पक्षांना मिळणारा निधी हा भ्रष्टाचाराचा एक मोठा मार्ग आहे. उच्च स्तरीय भ्रष्टाचारात पैशाचा समावेश असतोच असे नाही. त्यामुळे राजकीय पक्षांच्या निधीत पारदर्शकता आणणे

नोटाबंदीने सर्व अर्थव्यवस्थेला रोख पैसे न वापरण्यास उत्तेजन मिळाले आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्था असण्याबाबत कुणाचेच दुमत नाही, पण त्यासाठी पायाभूत सुविधांची गरज आहे. ग्रामीण भागात केवळ २०.८ टक्के एटीएम आहेत व ते सरकारी बँकांचे आहेत. ८.५ टक्के एटीएम हे खासगी बँकांचे आहेत. ग्रामीण भागात एटीएमची संख्या कमी आहे. इ-वॉलेट व मोबाईल पेमेंटला स्मार्टफोन लागतो पण बऱ्याच लोकांकडे ते नाहीत.

आवश्यक आहे. पायाभूत सुविधा असणे आवश्यक आहे. धोरणात्मक उणिवा टाळल्या पाहिजेत. लोकांच्या अडचणी सरकारने समजून घेतल्या पाहिजेत तरच कॅशलेसचे उद्दिष्ट समस्या व जोखमीविना साध्य होईल.

निष्कर्ष: शंभर टक्के कॅशलेस समाज शक्य नाही पण त्या दिशेने प्रयत्न करता येतील. जास्तीत जास्त रोखविहीन व्यवस्था आणता येईल. अजूनही समाजात रोखीला महत्व आहे. दूरस्थ भागात असंघटित क्षेत्रात व्यवहार रोखविहीन करता येतील. पैसे

फिरणे थांबले की, लोक पैसे बाळगणे कमी करतील व डिजिटल अर्थव्यवस्थेने समांतर अर्थव्यवस्था नियंत्रित होईल. हिशेब ठेवणे सोपे जाईल. करपाया वाढेल म्हणजे करदात्यांची संख्या वाढेल. पैसे बाळगावे लागणार नाहीत त्यामुळे दरोडे व लुबाडणूकीचा धोका टळेल, आयटी पायाभूत सुविधा वाढवाव्या लागतील त्यावरील खर्च वाढेल, काळा पैसा कमी होईल. यात सायबर सुरक्षा वाढवणे, ऑनलाइन घोटाळे टाळणे, बँक पद्धतीत आर्थिक सर्वसमावेशकता वाढवणे, तक्रार निवारण व्यवस्था सुधारणे आवश्यक आहे.

■■■

प्रवाकर साहू दिल्ली येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ येथे सह-प्राध्यापक आहेत.

email: pravakarfirst@gmail.com

अमोघ अरोरा इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथमध्ये संशोधक आहेत.

email: amogh.arora04@yahoo.com

रोकडविरहित ग्रामीण अर्थव्यवस्था साध्य करताना

समिरा सौरभ

कॅशलेस व्यवहारांच्या दिशेने मार्गक्रमण करताना डिजिटलायझेशन व्यवहार हा एक मार्ग आहे. इलेक्ट्रॉनिक मशीनच्या वापराला प्रोत्साहन देऊन कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे आपण प्रगती करू शकू. त्याचबरोबर या माध्यमातून योग्य वातावरण निर्मितीही करू शकू आणि डिजिटल व्यवहाराची सवय समाजाला लावू शकू. शासनाने केलेली नोटाबंदीची चळवळ ही देखील कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या भल्यासाठीच आहे.

जगभरातील धोरणकर्त्यांमध्ये कॅशलेस (रोखरहित) अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने मार्गक्रमण करताना, ती पडताळून पाहताना, प्रचंड उत्सुकता आहे. आर्थिक व्यवहारांमध्ये रोखीने व्यवहार करण्याचा पगडा आपल्यामध्ये ठासून भरलेला आहे. आर्थिक व्यवहारांची नोंद ठेवणे खूपच फायद्याचे असते. याचे प्रथम कारण म्हणजे, शासनाच्या करवसुलीमध्ये याची खूप मदत होते. दुसरे म्हणजे, अवैध व्यवहारांचा मागोवा घेण्यासाठी, त्याचा पर्दाफाश करण्यासाठी हे परिणामकारक ठरते. तिसरे म्हणजे, असंघटित क्षेत्राच्या समस्या समजून घेण्यासाठी त्याबद्दलचा अंदाज वर्तवण्यासाठी याचा फायदा होतो. आणि शेवटी शासकीय कार्यक्रमांमध्ये होत असलेली 'गळती' वा आर्थिक तूट थांबवण्यासाठीही हे महत्त्वपूर्ण ठरते.

जेव्हा जेव्हा कॅशलेस व्यवहार केले जातात. तेव्हा तेव्हा या व्यवहारांवर डिजिटल पावले उमटलेली असतील. ज्या प्रणालीमध्ये, कॅशलेस व्यवहाराला प्रोत्साहित केले जाते आणि जेथे ग्राहकाला, प्रोत्साहन वेतन (इंसेटिव्ह) देऊन प्रत्यक्ष रोखींचा (नोटांचा) वापर टाळला जातो ते व्यवहार पारदर्शी असतात असे मानले

जाते (यामध्ये बँकांतर्गत व्यवहार वाढून प्रत्यक्ष नोटांचा व्यवहार टाळणे अपेक्षित आहे). काळा पैसा आणि भ्रष्टाचार यांच्याविरुद्ध लढा देण्याचा हा कदाचित प्रशस्त मार्ग ठरू शकेल. कॅशलेस व्यवहाराची आर्थिक पावले उमटणे अनेक अर्थाने फायदेशीर आहे याचा महत्त्वपूर्ण फायदा असा की, यामुळे सार्वजनिक वितरण प्रणाली अधिक कार्यक्षम होते. सन २००९ मध्ये वर्तवलेल्या नियोजन आयोगाच्या अंदाजानुसार सार्वजनिक वितरण प्रणाली मधील केवळ २७% भाग नियोजित अल्प उत्पन्न गटातील लोकांपर्यंत पोहोचला होता.

कॅशलेस व्यवहारांच्या दिशेने मार्गक्रमण करताना डिजिटलायझेशन व्यवहार हा एक मार्ग आहे. इलेक्ट्रॉनिक मशीनच्या वापराला प्रोत्साहन देऊन कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे आपण प्रगती करू शकू. त्याचबरोबर या माध्यमातून योग्य वातावरण निर्मितीही करू शकू आणि डिजिटल व्यवहाराची सवय समाजाला लावू शकू. शासनाने केलेली नोटाबंदीची चळवळ ही देखील कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या भल्यासाठीच आहे. असे असताना देखील या कॅशलेस मोहिमेअंतर्गत खूप अडथळे आहेत मात्र भवितव्य उज्वल देखील आहे.

सद्यस्थितीत आपला देश हा, जगातील एक आश्वासक, उत्कर्षाच्या वाटेवरील अर्थव्यवस्था असणारा देश आहे. ज्याला कृषीप्रधान ग्रामीण अर्थव्यवस्था लाभलेली आहे. या मध्ये असंघटित क्षेत्रातील सुमारे ६८.८४% इतकी लोकसंख्या व्यापलेली आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या २०% इतका वाटा यामध्ये आहे तर ८०% रोजगार यामध्ये सामील आहे. देशाच्या एकूण संख्येच्या दोन तृतीयांश घरे आहेत, ज्यामध्ये ८७० दशलक्ष लोक राहतात, अशा सर्वांना कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे वळवणे हे आगामी दशकातील आव्हान असेल. असा अंदाज वर्तवण्यात येत आहे की ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या ५०% व्यवहार इंटरनेटच्या माध्यमातून कॅशलेस पध्दतीने झालेला असेल. इंटरनेट वापरणाऱ्या ग्रामीण ग्राहकांची संख्या २०१५ सालीच्या १२० दशलक्ष वरून २०२० साली ३१५ दशलक्ष इतकी होईल. १८ ते ५० या वयोगटातील १६० मिलियन लोकांचा यात समावेश असेल आणि त्यातील ३०% हे इंटरनेट वापरामध्ये प्रगतीपथावर असतील. याठिकाणी एक गोष्ट नमूद करावी लागेल की इंटरनेटच्या वापरातील ग्रामीण वाढीने शहरी वापरावर मात केली असेल.

सुमारे ९३% ग्रामीण भारतातील लोकांकडे डिजिटल व्यवहार करण्याची क्षमता नाही. याकरिता विविध उपाययोजना सुरु केल्या आहेत. त्यातील गरिबांकरिता शून्य रकमेची खाती हे महत्वाचे पाऊल आहे. परंतु ह्या मार्गातून बँकांचा विकास मात्र झाला नाही कारण बहुतांशी कर्जदारांना देण्याकरिता बँकांकडील निधी अपुरा आहे.

२००१ साली रिझर्व्ह बँकेच्या

अहवालानुसार, भारतामध्ये दर एक लाख लोकसंख्येला ५.३ बँक शाखा असे प्रमाण होते. आज तेच प्रमाण ७.८ इतके आहे.

अप्रत्यक्ष फायदे

कॅशलेस व्यवहारांना, प्रोत्साहित करत असताना तीन प्रकारचे अप्रत्यक्ष फायदे आहेत ते असे

अ) यामध्ये सर्व तऱ्हेच्या आर्थिक बाबींचा समावेश असेल.

ब) सर्व तऱ्हेच्या आर्थिक व्यवहाराची नोंद असेल.

क) बँक व्यवहारासाठी दोन पक्षांना (पार्टी) अल्प किंमत मोजावी लागेल.

भारतामध्ये प्रति एक लाख लोकसंख्येला ७.८ बँकशाखा असे प्रमाण असले तरी भौगोलिकदृष्ट्या शंभर चौरस कि.मी. या क्षेत्रासाठी तीनपेक्षाही कमी शाखा, असे हे प्रमाण आहे. विशेषकरून ४५% ग्रामीण भागातील, २८% शहरी भागातील आणि ३८% कुटुंबांना बँकांची उपलब्धता आणि सहवास त्यांच्या आवडीनुसार विशिष्ट बँकासाठी ठरविता येत नाही.

यातील 'क' संदर्भातील हे विधान कोणत्याही अर्थव्यवस्थेकरिता लागू पडते. परंतु अ आणि ब ही विधाने भारताकरिता विशेष लागू पडतात.

गंगोपाध्याय (२००९) यांनी असे निर्दर्शनास आणून दिले आहे की अर्ध्याहून अधिक भारतीय लोकसंख्या आर्थिकदृष्ट्या अनभिज्ञ आहे. भारतामध्ये प्रति एक लाख लोकसंख्येला ७.८ बँकशाखा असे प्रमाण असले तरी भौगोलिकदृष्ट्या शंभर चौरस कि.मी. या

क्षेत्रासाठी तीनपेक्षाही कमी शाखा, असे हे प्रमाण आहे. विशेषकरून ४५% ग्रामीण भागातील, २८% शहरी भागातील आणि ३८% कुटुंबांना बँकांची उपलब्धता आणि सहवास त्यांच्या आवडीनुसार विशिष्ट बँकासाठी ठरविता येत नाही. आपल्याला असे वाटते की प्रत्येक आणि प्रत्येक कुटुंबाने बँकविषयक साक्षर होणे गरजेचे असून त्यांचा बँकातील वावर वाढायला हवा. मात्र बँकांमधील फक्त वावर असणे हे मात्र पुरेसे नाही. त्याकरिता हे महत्त्वपूर्ण आहे की भारतातील ९०% मनुष्यबळ हे असंघटित क्षेत्रातील आहे. आणि बँकातील वावरकरिता त्यांना नाहक अधिक किंमत मोजावी लागते. (दैनंदिन मजुरीवर आधारित हे विधान आहे) ज्याप्रमाणे फक्त नवनवीन शाळा बांधून आपल्याला साक्षरता आणता येणार नाही. त्याचप्रमाणे फक्त खाती उघडून नागरिकांना डिजिटल व्यवहाराकरिता सक्षम करता येणार नाही. मागणी आणि पुरवठा यातील अंतर तसेच राहिलेले दिसते. प्रधानमंत्री जनधनयोजनेतील २३% खाती रिकामीच आहेत. सप्टेंबर मध्ये केलेल्या पाहणीमध्ये असे निर्दर्शनास आले आहे की १० दशलक्ष खात्यांमध्ये केवळ १ रुपया शिल्लक असून बँक अधिकाऱ्यांनी शून्य रुपये खात्याऐवजी किमान रुपया एक याकरिता प्रयास केलेले आहेत.

भारतामध्ये अनौपचारिक क्षेत्रात अधिकाधिक रोजगार आहेत आणि प्रामुख्याने हाच रोजगार रोखीने चालतो. कॅशलेस व्यवहाराला प्रोत्साहित करणारी विद्यमान प्रणाली ही पूर्वीच्याच धोरणात्मक प्रणालीचा भाग आहे. अधिकाधिक आर्थिक साक्षरता हे त्याचे उद्दीष्ट्य आहे. याचा एक भाग म्हणून शासनाने सेवा करात कपात केली

आहे. त्याचबरोबर डेबिट किंवा क्रेडिट कार्डावरील व्यवहारावरील शुल्कामध्ये कपात केली आहे. शासनाचा, इ-पेमेन्ट प्लॉस्टिक पेमेन्ट (कार्डाद्वारे), कॅशलेस पेमेन्ट आदीवर गेल्या काही महिन्यांत शासनाने भर दिला आहे. एका दृष्टीने हे भारताचे भवितव्यच होय. प्रश्न एवढाच आहे की मुख्यत रोखीनेच व्यवहार करणाऱ्या या देशाला विशेषत ग्रामीण भारताला हे पचनी पडेल काय मोजावी ?

रिझर्व बँकेच्या जुलै २०१६ च्या आकडेवारीनुसार बँकानी रद्द केलेल्या किंवा माघारी घेतलेल्या कार्ड्सच्या बदल्यात ६९७.२ दशलक्ष डेबिट कार्ड आणि २५.९ दशलक्ष क्रेडिट कार्ड्स ग्राहकांना प्रदान केली. यातील महत्वाचा भाग म्हणजे कार्डांची एकूण संख्या वैयक्तिक कार्डधारकांएवढी नव्हती. सर्वसाधारणपणे शहरी विभागातील रहिवासी अनेकविध बँकांची कार्ड्स बाळगतात आणि आता ही स्थिती ग्रामीण भारतातही दिसून येत आहे. अशी ही कार्डे मुख्यतः तीन उद्दीष्टांकरिता वापरली जातात. १. ए.टी.एम मधून रोखीने पैसे काढणे. २. ऑनलाईन पेमेंट्स करणे ३. विक्रीच्या मूलस्थानी भुगतान करणे. उदा. दुकाने, उपाहारगृह, इंधन भरण्याकरिता वगैरे वगैरे....इंटरनेटच्या माध्यमातून साधारणत २६% लोक आकड्यांच्या हिशोबात दोनशे मिलियन ग्राहक डिजिटल सेवेचा उपयोग करतात. आधुनिक बँकींग प्रणाली सामाजिक असमतोलता दूर करण्याच्या दिशेने प्रयत्नशील आहे. आताच्या क्षणी १८% एटीएम ग्रामीण भागांत कार्यरत आहेत. रिझर्व्ह बँकेच्या स्वतःच्या संशोधनाचे निष्कर्ष असे की महिला लाकसंख्येचे प्रमाण आणि ग्रामीण जनतेचे प्रमाण तुलनेने अधिक असलेली

राज्ये आर्थिक साक्षरतेच्या दृष्टीने कनिष्ठ स्तरावर आहेत.

गुगल इंडिया आणि बोस्टन कन्सल्टिंग ग्रुप यांच्या संयुक्त विद्यमाने केलेल्या अहवालामध्ये असे नमूद केले आहे. की गेल्या वर्षी साधारणपणे ७५% व्यवहार हा रोखीने केला गेला होता. हेच प्रमाण विकसित देश उदा. अमेरिका, जपान, फ्रान्स, जर्मनी इ. मध्ये यांचा वाटा २० ते २५% इतकाच आहे. नोटाबंदीच्या निर्णयामुळे भारतातील मोबाईल तसेच ई-वॉलेट कंपनीचे व्यापार चारपटीने वाढले आहेत. भारतातील अधिकतर व्यवहार वस्तू आणि सेवांसाठी होते. आणि

रिझर्व बँकेच्या जुलै २०१६ च्या आकडेवारीनुसार बँकानी रद्द केलेल्या किंवा माघारी घेतलेल्या कार्ड्सच्या बदल्यात ६९७.२ दशलक्ष डेबिट कार्ड आणि २५.९ दशलक्ष क्रेडिट कार्ड्स ग्राहकांना प्रदान केली. यातील महत्वाचा भाग म्हणजे कार्डांची एकूण संख्या वैयक्तिक कार्डधारकांएवढी नव्हती. सर्वसाधारणपणे शहरी विभागातील रहिवासी अनेकविध बँकांची कार्ड्स बाळगतात आणि आता ही स्थिती ग्रामीण भारतातही दिसून येत आहे.

विक्रीपेंद्रांच्या अनेक ठिकाणी या यंत्रणेचा पुरेसा शिरकाव झालेला नाही. अजूनही कोट्यावधी जनतेची बँकेत खाती देखील नाहीत. त्यांचा ई-माध्यमातून पैसे देण्याचा संबंधच आलेला नाही. त्यांच्याकडे इंटरनेटची सुविधा नाही. त्यासाठी लागणारे वातावरण नाही आणि त्यांना ऑनलाईन पेमेंटच्या पध्दतीही माहिती नाहीत. याकरिता आपल्याकडे फार

मोठ्या प्रमाणात डिजिटल सेवांचा प्रसार व्हायला हवा. त्याचबरोबर विक्रीच्या मूलस्थानी डिजिटल व्यवहाराची सोय व्हायला हवी. ग्रामीण भारत आणि लहान शहरे हे आपले उद्दीष्ट असायला हवे. यावर्षीच्या जुलै महिन्यात ८४१ दशलक्ष व्यवहार डेबिटकार्डांच्या माध्यमातून, एटीएम तसेच विक्रीच्या मूलस्थानी केले गेले. यापैकी ९२% व्यवहार एटीएममधून रोखीने पैसे काढण्याचे होते. यावरून एकच दिसून येते की भारतीयोंचा उद्देश्य हा प्रामुख्याने रोखीने पैसे काढण्याकरिताच होतो.

डिजिटल व्यवहारासाठी ठरविलेली उद्दीष्टे गाठता न येणे हा एक अडथळाच आहे. मोबाईल इंटरनेटचा शिरकाव डिजिटल व्यवहारासाठी महत्वपूर्ण ठरू शकतो. पूर्वी बँका कार्डांआधारे केलेल्या व्यवहारांवर सेवाशुल्क लावत असत. आता मात्र सेवाशुल्क लावणे हे कालबाह्य ठरत आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भारतातील अल्प साक्षरतेचे प्रमाण आणि इंटरनेटच्या माध्यमाची अनुपलब्धता किंवा या माध्यमासाठी लागणा-या लहानसहान गोष्टींची उणीवदेखील डिजिटल व्यवहारासाठी त्रासदायक ठरत आहे.

कॅशलेस ग्रामीण अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने

- चलनप्रभावी अर्थव्यवस्था :- भारतामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात रोखीने चलन फिरत असते. चलनातील या रकमेचे प्रमाण भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १३% इतके आहे.
- मुख्यतः रोखीनेच व्यवहार करणे: जवळ जवळ ९५% व्यवहार हा रोखीने केला जातो. फार मोठ्या

प्रमाणातील असंघटित क्षेत्रातील रोजगार हा रोखीनेच दिला जातो. याकरिता डिजिटल साक्षरतेची आवश्यकता नसते.

- एटीएमचा वापर प्रामुख्याने रोखीने पैसे काढण्याकरिता केला जातो आणि इतर ऑनलाईन व्यवहार टाळले जातात. आपल्याकडे फार मोठ्या प्रमाणात एटीएम कार्ड्स आहेत. त्यामध्ये २१ कोटी रुपये कार्डांचा समोवेश आहे. परंतु ९२% हे व्यवहार रोखीने पैसे काढण्याकरिताच केले जातात. कार्डमाध्यमातून व्यवहार करणाऱ्यांची संख्या ही शहरी-निमशहरी भागात मोठ्या प्रमाणात असून ग्रामीण भागात याची कमतरता दिसते.
- विक्रीच्या मूलस्थानी साधनांची कमतरता रिझर्व्ह बँकेच्या अहावालाप्रमाणे

१.४४ दशलक्ष ठिकाणी विक्रीच्या मूलस्थानी यंत्रणा अस्तित्वात आहे. ही यंत्रणा अनेकविध ठिकाणी बँकानी सुरु केली आहे. असे जुलै १६ च्या अहवालात नमूद केले आहे. यातील बहुतेक यंत्रणा ही शहरी किंवा निमशहरी विभागात आहे.

• ग्रामीण भारतातील मोबाईल इंटरनेटचा दुर्बल वावर

डिजिटल व्यवहारांसाठी इंटरनेट जोडणी आवश्यक असते. ग्रामीण भारतात अल्प इंटरनेट जोडण्या आहेत. याच्या जोडीला गरीबी आणि अशिक्षितता याही समस्या आहेत. या सर्वामुळे प्लॅस्टिक मनीच्या व्यापक व्यवहारावर मर्यादा येत आहेत.

खाजगी क्षेत्रातील बँका ग्रामीण भागात हळूवारपणे आपली उपस्थिती जाणवून देत आहे. २०१४ च्या वार्षिक आर्थिक सर्वेक्षणात हे नमूद करण्यात आहे

आहे. खाजगी क्षेत्रातील बँकापैकी त्यांच्या नवीन शाखांमधील ५० ते ६५% शाखा या ग्रामीण भागात सुरु केल्या जात आहेत.

खाजगी क्षेत्रातील नामांकीत अशा आयसीआयसीआय बँक, अॅक्सिस बँक, एचडीएफसी बँक तसेच येस बँक या बँकांनी विस्तारादरम्यान, बँक नसलेल्या ठिकाणी किंवा कमी बँका आहे अशा ठिकाणी गेल्या पाच वर्षांत आपली हजेरी लावलेली आहे. रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीण क्षेत्रातील ज्या विभागात बँका नाहीत अशा ठिकाणी प्राधान्य देण्याचे आदेश २०१३ ते २०१६ च्या त्रैवार्षिक योजनेअंतर्गत दिलेले आहेत. रिझर्व्ह बँकेने नवीन सुरु होणाऱ्या शाखांपैकी २५ % शाखा या ग्रामीण क्षेत्रात सुरु करण्याचे निर्देश दिलेले आहेत. त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती बँक ज्याठिकाणी २५ टक्क्यांपेक्षा अधिक शाखा उघडल्या जातील त्यांना अर्थसाहाय्य देणार आहे. त्याचा फायदा पुढील वर्षी नवनवीन शाखा सुरु करण्याकरिता होईल.

विस्तारणाऱ्या भुजा

	आयसीआयसीआय	एच डी एफ सी	अॅक्सिस
एकूण शाखा	३७५३	३०६२	२४०२
बँक उपलब्ध नसलेली क्षेत्रे	४४८	३१८	४३८
शाखांची टक्केवारी	११.९%	१०.४%	१८.२%
२०१४ आर्थिक वर्षातील एकूण शाखा	६५३	३४१	४५५
२०१४ आर्थिक वर्षात सुरु केलेल्या शाखा	३१७	२३०	२९८
नव्या शाखांची टक्केवारी	४८.५	६७.४	६५.५
ग्रामीण शाखांची संख्या	८४१	६७४	५७६
बँक उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रांची टक्केवारी	५३.३	४७.२	७६

स्रोत: एड्लवीस संशोधन

योजना

निमशहरी तसेच ग्रामीण भागातील नवनवीन शाखा सुरु करण्याचा वेग हा मध्यवर्ती शहरांपेक्षा कितीतरी अधिक आहे. याचाच परिणाम म्हणून अनेक बँकांचे विस्तारीकरण या भागात सुरु आहे. एकाच ठिकाणी सर्व सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात असे येथील उद्दीष्ट आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच सहाय्याने आर्थिक साक्षरतेला प्रोत्साहन मिळत आहे. बँक ऑन व्हिल किंवा मोबाईल व्हॅन बेस्ड ब्रॅच (फिरती बँक) आदीच्या सहाय्याने ज्या ठिकाणी कोणत्याही बँकींग सुविधा नाहीत, कोणत्याही शाखा नाहीत अशा दुर्गम भागांसाठी सुविधा पुरवल्या जात आहेत. बँक सुविधांसाठी खेडी जोडली जात आहेत. अशावेळी ग्रामीण भागातील बँक शाखांना एक महत्वाच्या समस्येला सामोरे जावे लागत आहे, ती समस्या म्हणजे येथे खर्चाचा ताळमेळ घालता येत नाही. त्याचे मूळ कारण म्हणजे व्यवसायाची अनुपलब्धता. ग्रामीण भागांत एखादी शाखा चालविण्याकरिता महिन्याला ४ लाख रुपये खर्च येतो. तोच खर्च एखाद्या प्रथमवर्ग शहरासाठी नऊ लाख रुपये इतका आहे. या संदर्भात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा विचार करता ग्रामीण भागातील शाखांच्या विस्तारीकरणामध्ये या बँकांनी मजल मारली आहे. आर्थिक वर्ष २०१४ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियाने १०५३ शाखा स्थापन केल्या आहेत. यापैकी ५६% शाखा ग्रामीण किंवा निमशहरी विभागामध्ये सुरु केल्या गेल्या होत्या आणि अशा वेळी ग्रामीण भागातील जागांसाठी स्वस्त दरातील भाडे ही जमेची बाब असून सेवा व कर्मचारी वेतनाच्या खर्चाशी याचा ताळमेळ घालता येऊ शकतो. असे असूनसुद्धा रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने किमान २५% शाखा ग्रामीण भागात उघडाव्यात अशी सक्ती केली आहे. त्याला प्रतिसाद म्हणून ग्रामीण

भागातही शाखा सुरु करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहे.

भवितव्य आणि पुढील मार्गक्रमण

देशातील एकूण ८६.९% चलनी नोटांपैकी, बहुतांश अवैध चलन अवघ्या काही काळात बँकांमध्ये जमा केले, अशावेळी दैनंदिन जीवन काहीकाळ विस्कळीत होणे साहजिकच आहे. विशेष करून ज्या भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये आजही असंघटीत क्षेत्रामध्ये व्यापक प्रमाणात रोजगार निर्मिला जातो. जेथे धनादेश देयकाचा संबंधही येत नाही. त्याठिकाणी प्रत्यक्ष तसेच अप्रत्यक्ष कर चुकवेगिरीचे प्रमाण अधिक आहे आणि अर्थशास्त्रीय प्रगतीचा अंदाज बांधताच येऊ शकत नाही.

उदाहरणार्थ, कृषी उत्पन्नावर कर

निमशहरी तसेच ग्रामीण भागातील नवनवीन शाखा सुरु करण्याचा वेग हा मध्यवर्ती शहरांपेक्षा कितीतरी अधिक आहे. याचाच परिणाम म्हणून अनेक बँकांचे विस्तारीकरण या भागात सुरु आहे. एकाच ठिकाणी सर्व सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात असे येथील उद्दीष्ट आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच सहाय्याने आर्थिक साक्षरतेला प्रोत्साहन मिळत आहे. बँक ऑन व्हिल किंवा मोबाईल व्हॅन बेस्ड ब्रॅच (फिरती बँक) आदीच्या सहाय्याने ज्या ठिकाणी कोणत्याही बँकींग सुविधा नाहीत, कोणत्याही शाखा नाहीत अशा दुर्गम भागांसाठी सुविधा पुरवल्या जात आहेत.

नाही, यातील बहुतेक जणांकडे १९९८ मध्ये सुरु केलेले किसान क्रेडिट कार्ड आहे. त्याचप्रमाणे नो फ्रिल खात्याची विद्यमान सरकारने मोजदाद सुरु केली

आहे. आजही आपली कृषी आधारित अर्थव्यवस्था ही मध्यस्थामार्फतच चालते. यातील व्यापारी शेतकऱ्यांना रोखीने पैसे देतात आणि किंमती दरम्यानचा नफा कमवतात.

जनधन, आधार, मोबाईल डिजिटल व्यवहार संस्कृतीला प्रोत्साहित करू शकतो. देशाच्या अतिदुर्गम अशा ठिकाणी याचा प्रसार होत आहे. २००९ साली आधार कार्डाची सुरुवात झाली आणि फक्त सातच वर्षांत या प्रकल्पांतर्गत १.०७ अब्ज लोकांनी किंवा देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८८% लोकांनी या करिता नोंदणी केली. शासन फार मोठ्या प्रमाणात जनधन, आधार, मोबाईलच्या माध्यमातून बँकांमध्ये पैसे जमा करत आहे (डायरेक्ट बँक ट्रान्सफर). डिजिटल व्यवहारांबद्दलची जागृती अशा गोष्टींमुळे येऊ शकते.

कॅशलेस इकॉनॉमीसाठी शासनाचे योगदान

अलिकडच्या काळात शासन आणि नागरिक यांचा अनेक ठिकाणी संबंध येऊ लागला आहे. कॅशलेस अर्थव्यवहारासाठी शासनाला महत्वाची भूमिका बजावावी लागेल. अनेक ठिकाणी कॅशलेस व्यवहारासाठी सक्ती करावी लागेल. काही ठिकाणी विशिष्ट रकमेवरती व्यवहारासाठी डिजिटल पेमेंटची सक्ती करावी लागेल. शासनाने अशा तऱ्हेची सुरुवात केली आहे. उदा. पासपोर्टसाठी लागणारी फी ही कॅशलेसच्या माध्यमातून (ऑनलाईन पेमेंट किंवा बँक ड्राफ्ट) त्याचबरोबर इतर कर देयके (आयकर, विक्रीकर, उत्पादनशुल्क) हे ही सक्तीने कॅशलेस व्यवहाराच्या माध्यमातून वसूल करावी लागतील. असंघटित क्षेत्रातील लोकांसाठी घरगुती व्यवहार करताना १ ते २% सूट प्रोत्साहनासाठी देण्याचा सरकारचा मानस आहे. (यामध्ये घरगुती नोकर चाकर झाडूवाले) यांच्या

सेवा अंतर्भूत आहेत. यामध्ये दोन गोष्टी साध्य होतील घरगुती मालकांना कॅशलेस व्यवहारासाठी उत्तेजन मिळेल आणि दुसरे म्हणजे असंगठित क्षेत्रातील कामगारांसाठी आर्थिक साक्षरता वाढेल. उत्तेजनार्थ देण्यात येणारी रक्कम किंवा अनेक ठिकाणी केली जाणारी सक्ती या व्यतिरिक्त शासनाला अनेकविध कार्यक्रमांद्वारे कॅशलेस व्यवहारांसाठी व्यापक व्यासपीठ मिळवून द्यावे लागेल. शासनाच्या या कार्यक्रमांतर्गत खालील गोष्टींना समावेश होऊ शकतो.

डिजिटल व्यवहारासंबंधी धोरण ठरविताना यातील अडथळांकडे प्रामुख्याने लक्ष द्यावे लागेल. यातील पहिला अडथळा असा की व्यवहाराची स्विकारतता आणि दुसरे म्हणजे यातील व्यवहारातील भरावे लागणारे शुल्क. या दोन्ही गोष्टींचा अडथळा दूर केला तरी सर्व कॅशलेस व्यवहार सुरळीत पार पडतीलच असे नाही. आर्थिक साक्षरतेसाठी

शिफारस केलेल्या चौकटीमध्ये फाईव्ह ए चे महत्व अनन्यसाधारण आहे. त्या पाच 'ए' म्हणजे ॲक्सेलॅबिलिटी (उपलब्धता), ॲक्सेसॅबिलिटी (सुलभता), ॲक्सेप्टॅबिलिटी (स्विकारार्हता), ॲफोर्डॅबिलिटी (सामर्थ्य), अवेरनेस (जागृती).

शासनाने कॅशलेस व्यवहारासाठी नागरिकांना आश्चर्य करायला हवे आणि मूलभूत गरजाही पुऱ्या करायला हव्यात. त्याचप्रमाणे या करिता आवश्यक वातावरणनिर्मितीवरही भर द्यायला हवा. याकरिता खास मोहिमा राबवून शाळा, महाविद्यालये, पंचायतीमार्फत कॅशलेस व्यवहाराबद्दल जागृती करायला हवी. आर्थिक साक्षरतेच्या माध्यमातून अधिकाधिक लोकांना डिजिटल व्यासपीठावर आणावे लागेल. डिजिटल पेमेंट किंवा बँकामार्फतच पेमेंट याला प्राधान्य देऊन रोखव्यवहार कमी करावयास हवा. कल्याणकारी योजनांना बँक खात्यामार्फत जोडणे हा

एक धोरणात्मक निर्णय ठरू शकेल. समृद्ध पायाभूत बँकिंग व्यवस्था ही कॅशलेस व्यवहारांसाठी मोठी गरज आहे. पुढे मार्ग मोकळा आहे. डिजिटल व्यवहाराच्या जागृतीकरिता व्यवहारांची स्विकारार्हतेसाठी एक मध्यम धोरण ठरवून राष्ट्रीय पातळीवर आर्थिक साक्षरतेसाठी मोहिमा राबवावी लागेल. ग्रामीण भारतात आर्थिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांतर्गत, आर्थिक कौशल्य आणि क्रेडिट मॅनेजमेंट इ. विषयांवर संवाद साधल्याने हे विषय या जनतेला सुपरिचित होऊ शकतील.

■ ■ ■

लेखिका भारत सरकारच्या ग्रामविकास मंत्रालयाच्या योजना आणि धोरण विभागात संचालक आहेत. त्यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर भारताचे प्रतिनिधित्व केले आहे.

email: sameer.saurabh@gmail.com

सहजतापूर्वक पठनीय ई-बुक्स के रूप में उपलब्ध
हमारी चुनी हुई पुस्तकें

ऑनलाइन खरीदें
play.google.com, kobo.com
amazon.in

Android, iOS, Kindle, Kobo आदि
सभी ऑपरेटिंग सिस्टम के अनुकूल

विदिकलन्ड सिनार्वरी
GANDHI
PATRIOT IN SOUTH AFRICA

प्रकाशन विभाग
सूचना और प्रसारण मंत्रालय
भारत सरकार

वेब साइट : publicationsdivision.nic.in
@DPD_india @publicationsdivision

रोखरहित अर्थव्यवस्था-काळ्या पैशावर प्रभाव

तिम्सी जयपुरीया

खरेदी केलेल्या वस्तू किंवा सेवांची किंमत चुकवण्यासाठी लोकांनी क्रेडिट/डेबिट कार्डाबरोबरच इलेक्ट्रॉनिक वॉलेट, मोबाईल बँकिंग अशा नव्या पर्यायांचा वापर केला. यामुळे सर्वात जास्त परिणाम कशावर झाला असेल तर तो रोख रकमेच्या ओघावर. नरेंद्र मोदी यांच्या दृष्टिकोनामुळे एका अधिक पारदर्शक आणि कमीतकमी भ्रष्टाचार असलेल्या समाजाच्या निर्मितीच्या दिशेने आवश्यक त्या सर्व उपाययोजना करण्याच्या दिशेने पुढचे पाऊल टाकता आले. काळ्या पैशाचे उच्चाटन करणे आणि रोखरहित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा यामागे उद्देश होता.

भारतानं ८ नोव्हेंबर रोजी मूळ अर्थव्यवस्थेला पोखरून टाकणाऱ्या छुप्या समांतर अर्थव्यवस्थेविरोधात लढ्याचे रणशिंग फुंकल्यानंतर जुन्या दैनंदिन व्यवहारांच्या प्रक्रियेवर निर्बंध घालण्यात जर कशामुळे यश आले असेल तर ते लोकांनी व्यवहार करण्यासाठी रोख रकमेऐवजी वापर केलेल्या इतर पर्यायांमुळे. खरेदी केलेल्या वस्तू किंवा सेवांची किंमत चुकवण्यासाठी लोकांनी क्रेडिट/डेबिट कार्डाबरोबरच इलेक्ट्रॉनिक वॉलेट, मोबाईल बँकिंग अशा नव्या पर्यायांचा वापर केला. यामुळे सर्वात जास्त परिणाम कशावर झाला असेल तर तो रोख रकमेच्या ओघावर. नरेंद्र मोदी यांच्या दृष्टिकोनामुळे एका अधिक पारदर्शक आणि कमीतकमी भ्रष्टाचार असलेल्या समाजाच्या निर्मितीच्या दिशेने आवश्यक त्या सर्व उपाययोजना करण्याच्या दिशेने पुढचे पाऊल टाकता आले. काळ्या पैशाचे उच्चाटन करणे आणि रोखरहित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा यामागे उद्देश होता. रोखरहित अर्थव्यवस्था म्हणजे ज्या अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्व व्यवहारांची माहिती उपलब्ध होते आणि त्यामुळे करसंकलनात वाढ होते आणि कर्जाची सर्वाधिक गरज असलेल्या उपेक्षित, वंचित वर्गाला कर्ज उपलब्ध

करून देता येते. प्राइसवॉटर कूपर या संस्थेच्या २०१५च्या अहवालानुसार आपल्या देशातील व्यवहारांचे मूल्य विचारात घेतले तर अर्थव्यवस्थेमध्ये ९८ टक्के व्यवहार रोख चलनाच्या स्वरूपात होतात आणि आकारमानाचा विचार केला तर ते प्रमाण ६८ टक्के आहे. आपल्या देशाशी तुलना करता येईल अशा चीन, ब्राझील, दक्षिण आफ्रिका या इतर अर्थव्यवस्थांच्या तुलनेत हे प्रमाण खूपच जास्त आहे. काही अर्थतज्ज्ञांच्या मते तर रोख चलनाच्या स्वरूपात होणारे व्यवहार आर्थिक समावेशकतेच्या संकल्पनेसाठी मारक आहेत. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर रोख रकमेद्वारे होणाऱ्या व्यवहारांमुळे निर्माण झालेले सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे रोख रकमेची हाताळणी करण्यासाठी किंवा निर्मितीसाठी खर्च होणारा पैसा आणि संसाधने. पण डिजिटल व्यवहारांना चालना देण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नांमुळे सर्वात जास्त थेट परिणाम होणार आहे तो काळ्या पैशाच्या अर्थव्यवस्थेवर. कोणतीही पारदर्शकता नसलेली आणि पूर्णपणे अज्ञात व्यक्तींच्या माध्यमातून चालवली जाणारी ही काळ्या पैशाची अर्थव्यवस्था डिजिटल व्यवहारांच्या प्रभावामुळे ठप्प होत चालली आहे. रोखरहित व्यवहारांशिवाय पर्याय नसल्याचे लक्षात आल्याने हा

परिणाम होत आहे. जर सर्व व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक झाले तर त्या सर्व व्यवहारांचा माग काढता येऊ शकेल, त्याची नोंद ठेवता येईल आणि अशा प्रकारे काळ्या पैशाचा अर्थव्यवस्थेला, ज्या अर्थव्यवस्थेमुळे कराच्या मूळ रचनेला, कर संकलनाला झळ पोहोचत आहे, दहशतवाद्यांना अर्थसाहाय्य उपलब्ध होत आहे, अंमली पदार्थांची तस्करी, बनावट चलनाची छपाई आणि इतर बऱ्याच अवैध कारवायांना पाठबळ मिळत आहे अशा अर्थव्यवस्थेला आळा घालता येऊ शकेल. याचा चक्राकार परिणाम म्हणून बांधकाम उद्योग क्षेत्रातही गगनाला भिडलेले जागांचे भाव खाली येऊ शकतील कारण काळ्या पैशापैकी बराचसा पैसा बांधकाम उद्योग क्षेत्रात गुंतवण्यात आला आहे आणि त्यामुळे जागांचे भाव सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेर गेले आहेत. यामध्ये लक्षात घेण्याजोगी बाब म्हणजे भारतामध्ये सर्वात जास्त व्यवहार रोख रकमेद्वारे होतात आणि सर्व व्यवहारांच्या केवळ ५ टक्के व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने होत असताना २०१६ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणामध्ये अर्थमंत्र्यांनी काळ्या पैशाच्या प्रवाहाला रोखण्यासाठी भारताला रोखरहित अर्थव्यवस्था बनवण्याची संकल्पना मांडली होती. विमुद्रीकरणाच्या काळात हीच संकल्पना पुढे नेण्यासाठी देशातील केंद्रीय बँक असलेल्या रिझर्व बँकेने एक संकल्पनापत्र जारी केले. 'पेमेंट्स ऍन्ड सेटलमेंट सिस्टिम्स इन इंडिया: व्हिजन २०१८' या नावाच्या या पत्रकामध्ये रोखरहित अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी मध्यम आणि दीर्घ कालावधीच्या उपाययोजनांचा आराखडा सादर करण्यात आला. २०१५ या वर्षात आरबीआयने चलनाचे वितरण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी तब्बल २७ अब्ज रुपये खर्च केले. डिजिटल पेमेंट यंत्रणा आणि

प्लॉस्टिक मनीच्या दिशेने एकीकडे जग वाटचाल करत असताना, रोख चलनावर भारताकडून होणारा खर्च अधोगतीच्या मार्गाकडे नेणारा आहे. अर्थमंत्री अरुण जेटली यांच्या म्हणण्यानुसार रोखरहित अर्थव्यवस्थेमुळे सार्वत्रिक बँकिंग सेवांची उपलब्धता निर्माण व्हायला मदत होईल आणि या उपलब्धतेसाठी केवळ डिजिटल व्यवस्थेव्यतिरिक्त इतकी कोणत्याही भौतिक पायाभूत सुविधांची गरज नसल्याने सरकारला ही व्यवस्था सहजपणे उभारता येऊ शकेल. केवळ

भारतामध्ये सर्व व्यवहारांच्या केवळ ५ टक्के व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने होत असताना २०१६ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणामध्ये अर्थमंत्र्यांनी काळ्या पैशाच्या प्रवाहाला रोखण्यासाठी भारताला रोखरहित अर्थव्यवस्था बनवण्याची संकल्पना मांडली होती. हीच संकल्पना पुढे नेण्यासाठी रिझर्व बँकेने एक संकल्पनापत्र जारी केले. पेमेंट्स ऍन्ड सेटलमेंट सिस्टिम्स इन इंडिया: व्हिजन २०१८ या नावाच्या या पत्रकामध्ये रोखरहित अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी मध्यम आणि दीर्घ कालावधीच्या उपाययोजनांचा आराखडा सादर करण्यात आला. २०१५ या वर्षात आरबीआयने चलनाचे वितरण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी तब्बल २७ अब्ज रुपये खर्च केले.

इतकेच नव्हे, तर काळ्या पैशाला रोखणारे काही आणखी उपक्रम या व्यवस्थेमधून निर्माण होऊ शकतील. अनेक कल्याणकारी योजनांमध्ये

लाभार्थ्यांना दिला जाणारा पैसा थेट त्यांच्या बँक खात्यात जमा होऊ शकणार असल्याने मध्यस्थांमार्फत होणारी त्यांची फसवणूक थांबू शकेल. अशा प्रकारे लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट पैसा जमा झाल्याने संपूर्ण प्रक्रिया पारदर्शक बनेल. आपल्या खात्यात जमा झालेली रक्कम सहज पाहता येईल आणि काढता येईल आणि आपोआपच भ्रष्टाचार कमी होईल. म्हणजेच लोकांना त्यांच्या हक्काचे जे आहे ते मिळवण्यासाठी कोणालाही लाच द्यावी लागणार नाही. परिवर्तनाच्या या लाटेची निर्मिती करताना पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी जनतेला डिजिटल अर्थव्यवस्था कशा प्रकारे काम करते आणि एखाद्या मोबाईल फोनचा उपयोग बँकिंग उपकरण म्हणून आणि विविध प्रकारचे व्यवहार करण्यासाठी कशा प्रकारे होऊ शकतो ते शिकण्याचे आवाहन केले आहे. तुमची बँक खाती वेगवेगळ्या प्रकारे कशी हाताळता येतात आणि इंटरनेट बँकिंग कसे करायचे ते शिका. तुमच्या फोनवर विविध बँकांची ॲप्स कशी वापरायची ते शिका. तुमचा व्यवसाय रोख रकमेशिवाय कसा चालवायचा ते शिका. कार्ड पेमेंट आणि देणी देण्याच्या इतर पर्यायांचा वापर शिका, असे मोदी यांनी सांगितले आहे. काळ्या पैशाचे उच्चाटन करण्यासाठी देशाला मदत करता यावी म्हणून स्वतःपासूनच बदलाची सुरुवात करा, असे आवाहन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केले आहे.

■■■

लेखिका सीएनबीसी-टीव्ही-१८ या वाहिनीच्या वरिष्ठ पत्रकार असून सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय-आर्थिक आदी विषयांचा त्यांचा गाढ अभ्यास आहे.

email: timsy.jaipuriya@gmail.com

कमी रोकड अर्थव्यवस्था: आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय परिस्थिती

विश्लेषण

अर्पिता मुखर्जी, तनु एम. गोयल

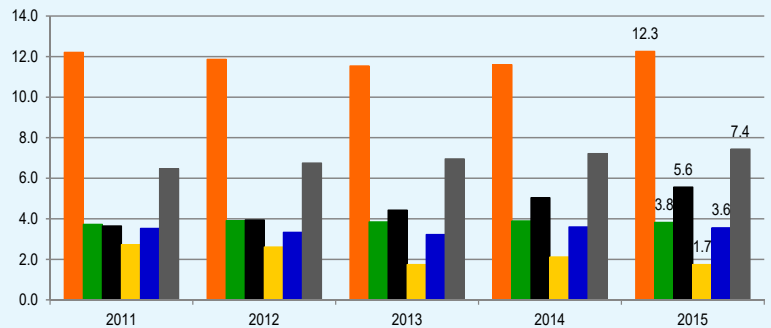
भारताची तुलना इतर देशांशी केल्यास असे दिसून येते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेत चलनाचे प्रमाण बहुतेक विकसनशील आणि विकसित राष्ट्रांपेक्षा जास्त आहे. 2015 मध्ये भारतात जीडीपीच्या 12.3 टक्के चलनाचे प्रमाण होते, हेच प्रमाण ब्राझीलमध्ये 3.8 टक्के, दक्षिण कोरियात 5.6 टक्के तर स्वीडनमध्ये 1.7 टक्के होते.

जून २०१६ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेने पेमेंट अँड सेटलमेंट सिस्टिम्स इन इंडिया: व्हीजन २०१८ नावाचा अहवाल प्रकाशित केला. या अहवालात भारतीय अर्थव्यवस्थेला कमी रोकड असलेली (लेस कॅश) अर्थव्यवस्था करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले आहे. इलेक्ट्रॉनिक आणि डिजीटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देणे, टॅक्स बेस वाढवणे, काळा पैसा कमी करणे आणि निवडणूक तसेच दहशतवादाला होणारा अवैध पतपुरवठा रोखणे ही ध्येय या अहवालात नमूद करण्यात आली आहेत. पंतप्रधानांनीही वारंवार सांगितले आहे की, भारत ही कमी रोकड असलेली (लेस कॅश) अर्थव्यवस्था असलेली समाजव्यवस्था

(कॅशलेस) असली पाहिजे. काही देश जसे स्वीडन, केनिया आणि ब्राझील यांनी यशस्वीरित्या कमी रोकड अर्थव्यवस्था (लेस कॅश) साध्य केली आहे. या देशांच्या अनुभवावरून असे दिसते की, कमी रोकड अर्थव्यवस्थेसाठी ऑनलाईन व्यवहारांची सुरक्षितता, मजबूत पायाभूत सुविधा आणि ग्राहक केंद्री दृष्टीकोन असला पाहिजे.

भारत आणि इतर देशातील परिस्थितीची तुलना

भारताची तुलना इतर देशांशी केल्यास असे दिसून येते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेत चलनाचे प्रमाण बहुतेक विकसनशील आणि विकसित राष्ट्रांपेक्षा जास्त आहे. २०१५ मध्ये भारतात जीडीपीच्या १२.३ टक्के चलनाचे

Source: Author's calculation from <http://www.bis.org/cpmi/publ/d155.pdf> (accessed on 26 December, 2016)

आकृती १ : काही देशांतील जीडीपीमध्ये चलनाचे २०११-२०१५ दरम्यान असलेले प्रमाण

झाली पाहिजे आणि पुढे चालून आपली वाटचाल रोकडरहित अर्थव्यवस्थेकडे

प्रमाण होते, हेच प्रमाण ब्राझीलमध्ये ३.८ टक्के, दक्षिण कोरियात ५.६ टक्के,

योजना

स्वीडनमध्ये १.७ टक्के होते.

पुढे २०१६ मध्ये, भारतात ६८ टक्के व्यवहार रोख चलनात झाले. हे प्रमाण इंडोनेशिया आणि रशियानंतर सर्वात जास्त होते. इतर विकसनशिल देश जसे थायलंड, ब्राझील, चीन या देशांमध्ये रोख चलन कमी प्रमाणात वापरले जाते. भारतातील क्रेडिट कार्डचा वापर बहुतेक विकसनशिल आणि विकसित देशांशी तुलना करता फार कमी आहे.

स्वीडन हा व्यवहारात रोख चलनाचा वापर सर्वात कमी करणारा देश आहे. बहुतांश व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने केले जातात. यात बस आरक्षण आणि धर्मादाय संस्था (चॅरिटीज) यांचाही समावेश आहे. रोख चलन आणि नाणी नाकारण्याचा अधिकार विक्रेत्यांना आहे. युरोपमध्ये डेबिट कार्डचा वापर करून होणाऱ्या व्यवहाराच्या तुलनेत स्वीडनमध्ये तीनपटीने अधिक वापर केला जातो. याच वर्षी स्वीडनने २०, ५० आणि १००० क्रोनच्या (Krona) नोटा रद्द केल्या आहेत. तसेच जुलै २०१७ पर्यंत इतरही चलन रद्द करण्यात येईल, असे जाहीर केले आहे.

विकसनशील देशांपैकी केनियाने ऑनलाईन व्यवहारांसाठी काही उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. यात कौन्सिल पार्किंग, बांधकाम परवाने, जमिनीचे दर, वाहन परवाना नूतनीकरण, पासपोर्ट शुल्क गैरव्यवहार कमी करण्यासाठी ऑनलाईन पद्धतीनेच स्वीकारण्याचा निर्णय घेतला आहे. जागतिक बँकेच्या ग्लोबल फिन्डेक्स रिपोर्टनुसार, २०१४ मध्ये केनियातील ५८ टक्के वयस्क लोकांकडे मोबाईल बँक खाती होती, हे प्रमाण जगात सर्वाधिक आहे. सेंट्रल बँक ऑफ

केनियाच्या अहवालानुसार २०१५ मध्ये मोबाईल बँकिंगमुळे १४४,००० एजंटस व्यवहारातून बाद झाले. मोबाईल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून बँकिंग अविष्कार कसा घडवात येतो, याचे केनिया उत्तम उदाहरण आहे.

उपलब्ध पायाभूत सुविधा

इलेक्ट्रॉनिक व्यवहारांना चालना

देश	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५
ब्राझील	१७,८११	२०,५६१	२२,१४६	२४,८३७	२५,२४१
चीन	३,५९२	५,२७०	७,८१४	११,६५०	१६,६०२
भारत	५५०	६९५	८६५	८८९	१,०८०
स्वीडन	२२,१६७	२०,८३७	२०,३८०	२०,३०४	१८,६६०
इंग्लंड	२१,४९९	२५,७३२	२५,८००	२६,३४६	३०,०७८

तक्ता १: पॉईंट ऑफ सेल (पीओएस) मशीनचे २०११-२०१५ मधील एक लाख लोकसंख्येमागचे प्रमाण

देण्यासाठी सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे यासाठीच्या उपकरणांचे सामान्यांना होणारे आकलन. भारतामध्ये २०१५ मध्ये अर्ध्या लोकसंख्येकडे बँक कार्ड होते, हेच प्रमाण स्वीडनमध्ये २.५ दक्षिण कोरियात ५.५ ब्राझीलमध्ये ४.१ आणि चीनमध्ये ४ असे होते.

दक्षिण कोरियात कार्ड वापराचे प्रमाण इतर देशांशी तुलना करता सर्वाधिक आहे. हा देश रोकडरहित अर्थव्यवस्थेकडे जलद वाटचाल करत आहे. कार्डचा वापर करण्यासाठी अतिरिक्त कर सुविधा पुरवल्यामुळे लोकांचा प्लास्टीक मनीकडे कल वाढला आहे.

लोकसंख्येचे प्रमाण पाहता, जगात सर्वात कमी पीओएस (पॉईंट ऑफ सेल) मशीनचे प्रमाण भारतात आहे. तक्त्याच्या माध्यमातून आपल्याला इतर देशांशी याची तुलना

करता येईल.

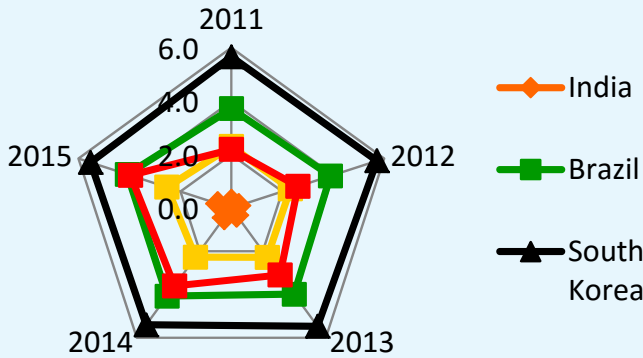
कमी रोकड अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांमध्ये ऑनलाईन व्यवहारासाठी इलेक्ट्रॉनिक मनी टर्मिनल्स, मोबाईल-मनी पेमेंट सिस्टिम्स असे प्रकार आहेत. भारतात अशा पद्धतींसाठीच्या पायाभूत सुविधा मर्यादीत आहेत. १०० कोटीपेक्षाही जास्त लोकसंख्या असलेल्या

आपल्या देशात ३० जून २०१६ पर्यंत वायरलेस फोन वापरणाऱ्यांचे प्रमाण एक कोटीपेक्षा अधिक आहे. तरीसुद्धा ऑनलाईन व्यवहारांपैकी फक्त ०.०५% व्यवहार मोबाईल फोनच्या माध्यमातून केले जातात. यामागचे एक कारण म्हणजे इतर देशांशी तुलना करता मोबाईल फोनची संख्या आणि इंटरनेटचे प्रमाण हे अतिशय कमी आहे. भारतात २०१६ मध्ये फक्त १७ टक्के वयस्क लोकांकडे मोबाईल फोन होते. हेच प्रमाण दक्षिण कोरियात ८८ टक्के, केनियात २६ टक्के आहे. इंटरनेट वापरणाऱ्यांचे प्रमाण भारतात २०१५ मध्ये २६ टक्के होते, तर हेच प्रमाण ब्राझीलमध्ये ५९.८ टक्के, चीनमध्ये ५० टक्के, स्वीडन आणि दक्षिण कोरियामध्ये तर ९० टक्क्यांच्या आसपास होते. तसेच भारतात ब्रॉडबँडचे प्रमाण १०० व्यक्तींमागे १.३४ आहे. हेच प्रमाण स्वीडनमध्ये ३६.०७ आणि कोरियात

४०.२५ आहे. भारतात तंत्रज्ञानावर आधारित पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे. भारत सरकारच्या कमी रोकड अर्थव्यवस्था या मोहिमेसाठी तंत्रज्ञान अद्ययावत करण्याची आवश्यकता आहे. तसेच ऑनलाईन व्यवहारांसाठी योग्य धोरणांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

जागतिक अनुभवातून पुढील वाटचाल

जर केनिया आणि नैरोबीसारखे देश यशस्वीरित्या कमी रोकड अर्थव्यवस्था (लेस कॅश इकॉनॉमी) कडे वाटचाल करू शकतात, तर भारतही तंत्रज्ञानाच्या मदतीने आपले ध्येय साध्य करू शकतो.

Source: Author's calculation from <http://www.bis.org/cpmi/publ/d155.pdf> (accessed on 26 December, 2016)

आकृती २: काही देशांतील कार्डचे प्रमाण (२०११-२०१५)

यासाठी ऑनलाईन व्यवहारांना चालना देण्यासाठी मोबाईल पेमेंट वॉलेट्स, मोबाईल ऍप्लिकेशन्स हे पर्याय लोकांना दिले पाहिजेत. किरकोळ विक्रेत्यांसाठी हे अधिक लाभदायक आहे. स्वीडनमध्ये किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले यांच्याकडे पीओएस कार्ड रीडर आहे, याचा खूप सकारात्मक प्रभाव दिसून आला आहे. केनियामध्येही एम-पैसा या मोबाईल मनीचा वापर वेतनासाठी, शुल्कासाठी आणि विविध प्रकारची देयके

देण्यासाठी केला जातो. भारतात पेटीएम, सीसीअवेन्यू, पेयू यासारख्या साधनांचा वापर रोकडविरहीत व्यवहारांसाठी केला पाहिजे.

किरकोळ आणि घाऊक ऑनलाईन व्यवहार, असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना दिला जाणारा मोबदला, कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्यांसाठी मोबदला यासाठी काही बाबींकडे तातडीने लक्ष देण्याची गरज आहे. कर चुकवण्यासाठी वा किमान वेतन टाळण्यासाठी अशा क्षेत्रांमध्ये रोख चलनाने व्यवहार केले जातात. असंघटीत क्षेत्रामध्ये रोकडरहित व्यवहाराला चालना देण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले

एक दुरुस्ती केली. यात कर्मचाऱ्यांचे वेतन बँक खात्यावर जमा करणे किंवा धनादेशाच्या माध्यमातून वेतन देणे-ज्यामुळे हा व्यवहार रोकडरहित होईल. याठिकाणी एक बाब लक्षात घेण्याजोगी आहे ती म्हणजे, स्वीडनने तंत्रज्ञानाचा आधार घेत १९६० पासूनच वेतन डिजीटल पद्धतीने जमा करण्यास सुरुवात केली होती.

तेलंगणा राज्यातील इब्राहीमपूर खेडे हे बँक खात्यांच्या माध्यमातून पूर्णतः रोकडरहित झाले आहे. ऑनलाईन आणि कार्डच्या माध्यमातून लोक व्यवहार

तेलंगणा राज्यातील इब्राहीमपूर खेडे हे बँक खात्यांच्या माध्यमातून पूर्णतः रोकडरहित झाले आहे. ऑनलाईन आणि कार्डच्या माध्यमातून लोक व्यवहार करतात. इतर गावांसाठी हा उपक्रम प्रेरणादायी ठरावा. काही ठिकाणी बँकांनी पुढाकार घेतला आहे. जसे, गुजरातमध्ये एका खासगी बँकेने २०१५ मध्ये अकोदरा हे गाव डिजीटल केले आहे. बँकेने वायरलेस इंटरनेट आणि पेमेंट टर्मिनल्स गावकऱ्यांना उपलब्ध करून दिली आहेत. या माध्यमातून गावकरी आधुनिक बँकिंग सुविधेचा लाभ घेत आहेत.

करतात. इतर गावांसाठी हा उपक्रम प्रेरणादायी ठरावा. काही ठिकाणी बँकांनी पुढाकार घेतला आहे. जसे, गुजरातमध्ये एका खासगी बँकेने २०१५ मध्ये अकोदरा हे गाव डिजीटल केले आहे. बँकेने वायरलेस इंटरनेट आणि पेमेंट टर्मिनल्स गावकऱ्यांना उपलब्ध करून

दिली आहेत. या माध्यमातून गावकरी आधुनिक बँकिंग सुविधेचा लाभ घेत आहेत.

भारतात इतर उपक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. दिल्ली मेट्रोची काही रेल्वे स्थानके २०१७ पासून रोकडरहित (कॅशलेस) होणार आहेत.

रोकडरहित (कॅशलेस) अर्थव्यवस्थेसाठी सरकारने काही बाबींवर भर द्यायला हवा

• व्यवहारासाठीची तटस्थता: कार्ड किंवा डिजीटल पद्धतीचे व्यवहार रोख चलनाच्या वापराच्या तुलनेत महाग असू नयेत. ऑनलाईन व्यवहार किंवा इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरणासाठी बँक अधिभार स्वीकारतात. यामुळे नाउमेद होऊन ग्राहक पुन्हा रोख चलनाकडे वळतो.

• माहितीची सुरक्षितता: इलेक्ट्रॉनिक व्यवहारांच्या माध्यमातून ग्राहकांची नोंद होते. यामुळे गोपनीयतेचा भंग होतो. उदाहरणार्थ स्वीडनमध्ये चलन व्यवस्था ऑनलाईन झाल्यानंतर बँकेवरील दरोड्यांचे प्रमाण कमी झाले मात्र ऑनलाईन गैरव्यवहार वाढला. त्यामुळे डेटा सुरक्षा आणि माहितीची गोपनीयता राखणे महत्वाचे आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने स्मार्ट कार्डच्या वापरासंबंधी धोरणांचा फेरआढावा घेण्याचे ठरवले आहे. धोक्याचे प्रमाण कमी करणे आणि तक्रारींची सोडवणूक फास्ट ट्रॅकच्या माध्यमातून करणे.

• भौतिक आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधांची निर्मिती: चलनाच्या पद्धती उपलब्धता, स्वीकारार्हता आणि विविध पेमेंट टर्मिनल्सला असलेली सुलभता यावर ठरतात. भारतात, रोकडरहित व्यवहारांसाठीची सध्या व्यवस्था अपुरी

आहे. सरकारने प्रयत्नपूर्वक पायाभूत सुविधा वाढवण्यावर भर दिला पाहिजे. यात स्मार्ट फोन, इंटरनेट आणि ब्रॉडबँड जोडणीचा समावेश आहे. बहुतांश रोकडरहित व्यवहारांच्या पद्धती इंटरनेटवर आधारीत आहेत. त्यामुळे इंटरनेट जोडणी फार महत्वाची आहे.

• करांचे कमी प्रमाण: स्मार्ट फोन आणि टॅबलेटस यासारख्या इलेक्ट्रॉनिक

इलेक्ट्रॉनिक व्यवहारांच्या माध्यमातून ग्राहकांची नोंद होते. यामुळे गोपनीयतेचा भंग होतो. उदाहरणार्थ स्वीडनमध्ये चलन व्यवस्था ऑनलाईन झाल्यानंतर बँकेवरील दरोड्यांचे प्रमाण कमी झाले मात्र ऑनलाईन गैरव्यवहार वाढला. त्यामुळे डेटा सुरक्षा आणि माहितीची गोपनीयता राखणे महत्वाचे आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने स्मार्ट कार्डच्या वापरासंबंधी धोरणांचा फेरआढावा घेण्याचे ठरवले आहे.

उपकरणांवरील कर कमी केला पाहिजे. यामुळे डिजीटल पद्धतीकडे लोकांचा कल वाढेल. अर्थमंत्रालयाने प्रसिद्ध केलेल्या वस्तू व सेवाकर रचनेनुसार, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांवर २८ टक्क्यांपर्यंत कराची शक्यता आहे. हे प्रमाण खूप मोठे आहे. स्मार्ट फोन्स अतिशय वाजवी दराने उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. जगात सर्वाधिक कॉर्पोरेट कर भारतात आहे. २०१६ मध्ये, भारतात कॉर्पोरेट कर ३० टक्के होता. स्वीडनमध्ये हा २२ टक्के आणि चीनमध्ये २५ टक्के आहे. हा कर दोन्ही स्थानिक आणि परदेशी कंपन्यांसाठी आहे.

कराच्या उच्च दरामुळे कर चुकवेगिरीचे प्रमाण वाढते.

• सशक्त ई-कॉमर्स धोरण: देशामध्ये सशक्त ई-कॉमर्स धोरण असले पाहिजे. यात रोकडरहित व्यवहारांसाठी ग्राहकांना पूर्ण संरक्षण दिले पाहिजे.

भारत सरकारने कमी रोकड अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने योग्य पाऊल उचलले आहे. तथापी, इतर देशांच्या अनुभवावरून असे दिसते की, कमी रोकड अर्थव्यवस्थेसाठी (लो कॅश इकॉनामी) पायाभूत सुविधा आणि नियम यांची आवश्यकता आहे. यासाठी सरकारी वित्त संस्था आणि व्यापारी वर्गाने एकत्रित कार्य करण्याची आवश्यकता आहे. तसेच देशात कमी आणि सुटसुटीत कर रचना असावयास हवी, २०१७-१८ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प यादृष्टीने महत्वाचा ठरणार आहे.

■■■

अर्पिता मुखर्जी इंडियन कौन्सिल फॉर रिसर्च ऑन इंटरनॅशनल इकॉनॉमिक रिलेशन्स येथे प्राध्यापक असून धोरण विषयक संशोधनाचा त्यांना मोठा अनुभव आहे. email: arpita@icrier.res.in

तनू गोयल इंडियन कौन्सिल फॉर रिसर्च ऑन इंटरनॅशनल इकॉनॉमिक रिलेशन्स येथे सल्लागार असून नावाजलेल्या संशोधक आहेत. email: tgoyal@icrier.res.in

जगातील सर्वात विशाल एलईडी पथदिवे योजना

एलईडीवर आधारित पथदिवे राष्ट्रीय योजना (एसएलएनपी) जी सध्या दक्षिण दिल्ली महापालिका क्षेत्रात सुरू आहे, ९ जानेवारी २०१७ ला राष्ट्राला समर्पित करण्यात आली. ही योजना म्हणजे जगातील सर्वात मोठा पथदिवे बदली कार्यक्रम असून ऊर्जा क्षमता सेवा लि. (ईईएसएल) या ऊर्जा मंत्रालय व भारत सरकारच्या संयुक्त उपक्रमामार्फत राबवण्यात येत आहे.

एसएलएनपी कार्यक्रम सध्या पंजाब, हिमाचल प्रदेश, उत्तर प्रदेश, आसाम, त्रिपुरा, झारखंड, छत्तीसगढ, तेलंगाणा, आंध्रप्रदेश, केरळ, गोवा, महाराष्ट्र, गुजरात आणि राजस्थान या राज्यांत अंमलात आणला जात आहे. आतापर्यंत देशात एकूण १५ लाख ५९ हजार पथदिवे एलईडी बल्ब्सनी बदलण्यात आले असून २० कोटी ६६ लाख किलोवॉट उर्जेची बचत झाली आहे आणि ५१.४७ मेगावॉट क्षमता वाचली आहे तर वार्षिक १.७१ लाख टनांनी हरितवायू उत्सर्जनात घट झाली आहे. भारतातील ऊर्जा क्षमता बाजारपेठ ही अंदाजे १२ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी असून कल्पक व्यवसाय व अंमलबजावणी मॉडेलच्या मार्गाने सध्याच्या वापराच्या २० टक्के उर्जेत बचत केली जाऊ शकते.

विकास आराखडा

या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून कोटी रुपयांची होणार असून त्यापुढे

येत्या ७ वर्षांत एकत्रित बचत १३५ ५० कोटी रुपयांची बचत होईल.

त्यामुळे लोकांना अतिरिक्त पैसा खर्च केल्याशिवाय सामाजिक विकासाच्या उपायांवर गुंतवणुकीला मदत होणार आहे.

नक्षलग्रस्त भागांसाठी रस्ते जोडणी प्रकल्प मंजूर

डाव्या गटांच्या दहशतवादाने प्रभावित झालेल्या जिह्यांमध्ये रस्त्यांचे जाळे सुधारण्यासाठी पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या आर्थिक व्यवहार समितीने केंद्र पुरस्कृत नक्षलग्रस्त भागांसाठी रस्ते जोडणी प्रकल्पाला सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून मंजूरी दिली.

प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजनेचा (पीएमजीएसवाय) घटक म्हणून हा प्रकल्प राबवला जाणार असून डाव्या गटांच्या दहशतवादाने सर्वाधिक प्रभावित झालेल्या तसेच लगतच्या ४४ जिह्यांमध्ये सुरक्षा आणि संदेशवहनाच्या महत्वाच्या दृष्टीकोनातून आवश्यक पूल व गटार रचनेसह रस्ते जोडणी पुरवण्यात येईल. हे रस्ते कोणत्याही हवामानात वर्षभर वापरण्यास योग्य राहतील.

या प्रकल्पांतर्गत वरील जिह्यांत ५,४११.८१ किलोमीटरच्या रस्त्यांची उभारणी व दुरूस्ती करण्यात येणार असून १२६ पूल/क्रॉस ड्रेनेजची कामे हाती घेण्यात येणार आहेत. ज्यांची अंदाजित किंमत ११,७२४ कोटी ५३ लाख रुपये आहे. या रस्ते प्रकल्पांसाठी निधीवाटपाचे गुणोत्तर पीएसजीएसवायप्रमाणेच सर्व राज्यांसाठी ६०:४० या प्रमाणात असेल फक्त ईशान्येकडील ८ राज्ये व तीन हिमालयीन राज्यांसाठी हे सूत्र ९०:१० आहे. प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीचा संधावधी कालावधी २०१६-१७ पासून ते २०१९-२०असा चार वर्षे धरला आहे.

नक्षल प्रभावित क्षेत्रांसाठी रस्ते जोडणी प्रकल्पात प्रभावित हिंसाचाराने ९० टक्के ग्रस्त झालेले जिल्हे आणि ९ लगतच्या जिह्यांचा सुरक्षेचा दृष्टीकोनातून विचार करण्यात आला असून केंद्रीय गृह मंत्रालयाने दिलेली माहिती व रस्ते/जिह्यांच्या दिलेल्या यादीवर आधारित आहे. योजनेत हाती घेण्यात आलेल्या रस्त्यांमध्ये सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून महत्वाचे असलेले इतर जिल्हा रस्ते (ओडीआर), ग्रामसडक (व्हीआर) आणि सध्याच्या अस्तित्वात असलेल्या प्रमुख जिल्हा रस्ते (एमडीआर) अद्ययावत करण्याचा समावेश आहे. सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्वाचे असलेले १०० मीटरच्या विस्ताराचे पूल बांधण्यासही निधी पुरवला जाणार आहे.

अल्प रोखीच्या अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक विश्लेषण

डॉ. के.एम. बावगे

काळ्या पैशाच्या अस्तित्वामुळे आर्थिक विषमता, गुन्हेगारी, भाववाढ इ. समस्या निर्माण होतात. आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टांची पूर्तता होणे कठीण होते. मोठ्या रकमेच्या नोटा असतील तर काळा पैसा बाळगणे सोपे जाते. काळा पैसा निर्माण होण्यास, कर कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव, कराचे असह्य दर, नियंत्रणे व परवाने पध्दती, जास्त मूल्य रकमेच्या नोटा, राजकीय पक्षांना देणगी, विक्री व उत्पन्न कमी प्रमाणात व्यक्त करणे इ. कारणीभूत असतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत अचानकपणे घडवून आणलेला बदल म्हणजे विमुद्रिकरण होय. या वित्तीय उपाययोजनेद्वारे आता आपल्या देशाची वाटचाल अल्प रोखीच्या अर्थव्यवस्थेकडे मार्गस्थ करण्यात येत आहे. मोठ्या रकमेच्या नोटा बाद करून काळा पैसा बँकिंग व्यवस्थेच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेत प्रवाहित करणे व भ्रष्टाचाराला आळा घालणे या मुख्य उद्देशासाठी हे पाऊल उचलण्यात आले आहे.

याशिवाय बनावट नोटांचे उच्चाटन करणे, दहशतवाद्यांना मिळणाऱ्या पैशाचा स्रोत बंद करणे, सरकारकडे जमा झालेली रक्कम प्रधान मंत्री गरीब कल्याण योजने अंतर्गत गोरगरीबांना मदत करण्यासाठी वापरणे, व्याजाचे दर कमी करणे व स्वस्त कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देणे, कर वसुलीद्वारे सरकारचे उत्पन्न वाढवून गुंतवणूकीत वृद्धी करणे, भाववाढीवर आळा घालणे इ. उद्दिष्टे सदरील कृतीबाबत बाळगण्यात आली आहेत. उद्दिष्टांची सफलता अनुभवण्यासाठी प्रतिक्षा करण्यास सांगितले जात आहे.

देशात अल्प रोखीच्या अर्थव्यवस्थेवर व्यापक चर्चा घडून येत

आहे. या अनुषंगाने सदरील लेखात या अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

काळा पैसा व नियंत्रण

काळ्या पैशाला काळी अर्थव्यवस्था, बेहिशेबी-बेकायदेशीर अर्थव्यवस्था किंवा समांतर अर्थव्यवस्था ही पर्यायी नावे वापरण्यात येतात. केंद्र सरकारने २०१२ मध्ये केलेल्या व्याख्येनुसार लपवलेली संपत्ती म्हणजे काळा पैसा होय. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा एक चतुर्थांश भाग समांतर अर्थव्यवस्थेचा समजण्यात येतो. देशात काळा पैसा किती असेल हे निश्चितपणे उघडकीस आले नाही. काही अर्थतज्ञांनी व समित्या आणि संस्थांनी, उदा. कल्डोर, वांच्छू चोप्रा, गुप्ता, रांगणेकर इ. नी अंदाज व्यक्त केले आहेत.

काळ्या पैशाच्या अस्तित्वामुळे आर्थिक विषमता, गुन्हेगारी, भाववाढ इ. समस्या निर्माण होतात. आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टांची पूर्तता होणे कठीण होते. मोठ्या रकमेच्या नोटा असतील तर काळा पैसा बाळगणे सोपे जाते. काळा पैसा निर्माण होण्यास, कर कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव, कराचे असह्य दर, नियंत्रणे व परवाने पध्दती,

जास्त मूल्य रकमेच्या नोटा, राजकीय पक्षांना देणगी, विक्री व उत्पन्न कमी प्रमाणात व्यक्त करणे इ. कारणीभूत असतात. अशा रकमेवरील कर बुडवल्यामुळे सरकारचे उत्पन्न घटते. हा पैसा मौल्यवान वस्तुत किंवा रियल इस्टेटमध्ये गुंतवला गेल्यामुळे देशातील रोखता परिणामीत होते.

काळा पैसा उघडकीस आणण्या बाबत, पूर्वी विमुद्रिकरण व ऐच्छिकपणे असा पैसा घोषित करण्याच्या योजना अंमलात आणल्या होत्या. मात्र त्याद्वारे विशेष यश मिळाले नसल्याचा अनुभव आहे.

१९४६ व १९७८ साली विमुद्रिकरण करण्यात आले होते. १९४६ मध्ये फारच कमी नोटा चलनातून रद्द केल्या होत्या. १९७८ साली एक, पाच व दहा हजार रू.च्या नोटा बंद करण्यात आल्या होत्या. १९५१ ते १९९७ या कालावधीत एकूण सहा वेळा ऐच्छिकपणे काळा पैसा घोषित करण्याच्या योजना राबविण्यात आल्या. १९९७ च्या योजनेनुसार ४ लाख ७५ हजार धारकांनी केवळ ३३ हजार ३३९ कोटी रू. प्रगट केले होते. नुकतेच, २०१६ च्या अशा योजनेद्वारे ६४ हजार, २७५ व्यक्तींनी ६५ हजार २५० कोटी रू. जाहीर केले.

तेव्हा, काळा पैसा रोखीत न साठवता, गुंतवणूकीच्या स्वरूपात अस्तित्वात असतो, हे लक्षात घ्यावे लागेल, समांतर अर्थव्यवस्था संपुष्टात आणण्यासाठी पूर्वाभूत लक्षात घेवून केवळ विमुद्रिकरण या उपाययोजनेचा अवलंब न करता आपल्या अर्थव्यवस्थेस अनुरूप ठरतील अशा नियंत्रण मार्गाचा अंमल करण्यात यावा.

अडचणी व उपाययोजना

सद्याच्या विमुद्रिकरणामुळे अर्थव्यवस्थेतील रोखता अचानकपणे खंडीत झाल्याने राष्ट्रीय उत्पन्न, औद्योगिक उत्पादन, वस्तू व सेवाबाबतची मागणी, रोजगार (विशेषतः असंघटीत क्षेत्रात) इ. मध्ये घट झाल्याचे दिसून आले. विकासाच्या विविध क्षेत्रात अजूनही मंदी अनुभवली जात आहे. हे परिणाम अल्प काळासाठी असतील असे सांगितले जाते. पण परिस्थिती सुधारण्याची चिन्हे अजुन तरी दिसून येत नाहीत.

विमुद्रिकरण किंवा अल्प रोखीता संबंधीचे निर्णय घेण्यापूर्वीच विकास, उत्पन्न, गुंतवणूक, बचत, उत्पादन,

१९४६ मध्ये फारच कमी नोटा चलनातून रद्द केल्या होत्या. १९७८ साली एक, पाच व दहा हजार रू.च्या नोटा बंद करण्यात आल्या होत्या. १९५१ ते १९९७ या कालावधीत एकूण सहा वेळा ऐच्छिकपणे काळा पैसा घोषित करण्याच्या योजना राबविण्यात आल्या. १९९७ च्या योजनेनुसार ४ लाख ७५ हजार धारकांनी केवळ ३३ हजार ३३९ कोटी रू. प्रगट केले होते. नुकतेच, २०१६ च्या अशा योजनेद्वारे ६४ हजार, २७५ व्यक्तींनी ६५ हजार २५० कोटी रू. जाहीर केले.

रोजगार, मागणी इ. संदर्भात अल्प व दिर्घावधी परिणामांची प्रसिध्दी करणे निकडीचे आहे. प्रामुख्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्राधान्याने विचारात घेणे अत्यावश्यक आहे.

१. मर्यादीत रोखीची अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आणण्याठी डिजिटल

स्वरूपातील वित्तीय साक्षरता आणि माहिती व संदेशवहनाच्या साधनांची माहिती असणारी जनता निर्माण झाल्यानंतर आपोआपच आर्थिक व्यवहारासाठी रोख रकमेचा वापर टाळला जाईल. तेव्हा रोखीचे व्यवहार सक्तिने कमी करणे, चलनातील नोटांचा वापर कमी होण्यासाठी अचानकपणे नोटांची छपाई घटवणे इ. निर्णय पुढे ढकलणे योग्य ठरेल. देशात लहान प्रमाणावर आर्थिक व्यवहार करणाऱ्यांची संख्या खूप आहे. अशा व्यवहारासाठी डिजिटल मनी ऐवजी रोख स्वरूपातील रकमेची गरज असते हे विचारात घ्यावे लागेल.

२. सद्या मोबाईल फोन बाळगणाऱ्यांची संख्या शंभर कोटी सांगण्यात येते. ही आकडेवारी विश्वासपूर्ण वाटत नाही. कारण काही व्यक्तिकडे दोन-दोन मोबाईल्स असतात. बऱ्याच जणांना व विशेषतः वरिष्ठ नागरीकांना मोबाईलवर बोलणे व ऐकणे एवढेच माहित आहे. मोबाईल फोनद्वारे विविध प्रक्रिया करण्याचे ज्ञान त्यांना अवगत नाही. देशाच्या १३१ कोटी लोकांपैकी चाळीस टक्के लोकांकडे मोबाईल फोन नसल्याचा अंदाज आहे. उत्पादक मोबाईल हॅण्डसेटचे उत्पादन ५० टक्क्यांनी घटवणार आहेत असेही ऐकण्यात आले आहे. त्यामुळे याच्या किंमती पुढे चालून वाढण्याचा अंदाज आहे.

एका सर्वेक्षणानुसार डेबिट कार्ड व क्रेडिट कार्ड हे प्रामुख्याने जास्त शिक्षण झालेल्या व्यक्तिकडूनच

वापरले जातात असे दिसून आले आहे. सामान्य जनतेकडून प्लॅस्टीक मनीचा वापर होणे जरूरीचे आहे. देशात इंटरनेट वापरण्याचे ज्ञान नसणाऱ्यांची संख्याही खूप आहे. ज्यांना असे ज्ञान आहे त्यांना गुणवत्ताप्रधान सेवा उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

३ ज्या देशाची लोकसंख्या १३१ कोटी आहे. यापैकी ७० कोटी लोक ६ लाख, ३८ हजार खेड्यात वास्तव्य करतात. ग्रामीण भागात इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या केवळ अकरा कोटी आहे. सायबर कॅफे, वीज इ.सेवा पुरेशा प्रमाणात व सातत्याने उपलब्ध नाहीत. तसेच त्यांना युपीआय युनिव्हर्सल पेमेंट इंटरफेस, सीएससी (कॉमन सर्व्हिस सेंटर), युएसएसडी (अनस्ट्रक्चरड सप्लिमेंटरी सर्व्हिस डेटा), एईपीएस (आधार एनेबल्ड पेमेंट सिस्टिम) इ. शब्द सुध्दा कळणार नाहीत. कळत नाही म्हणून दुसऱ्याकडून ही सेवा प्राप्त करून घेतली तर काही वेळा आवश्यक असणारी गोपनीयता राहत नाही.

४ ग्रामीण भारतात बँकाच्या शाखा सर्व गावात अजून उपलब्ध नाहीत. शहरात जरी शाखा असल्या तरी बँकिंग व्यवहार वाढल्यामुळे पुरेसे कर्मचारी उपलब्ध नाहीत. काही शाखांमध्ये सुविधांचा तुटवडा दिसून येतो. खेडेगावात राष्ट्रीयकृत बँकांचे किंवा सहकारी बँकांचे जाळे निर्माण केले पाहिजे. तसेच या शाखांमध्ये ई बँकिंग सेवा (इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर सिस्टिम, चेक ट्रन्झॅक्शन टेक्नॉलॉजी) इ. सुविधा उपलब्ध

झाल्या पाहिजेत.

५ बँकांमध्ये सर्व ग्रामीण लोकांचे खाते उघडले गेले नाहीत. जनधन योजनेत २३ कोटी लोकांनीच खाते उघडले आहेत. बचत असेल तर लोक खाते उघडत असतात. एका अभ्यासानुसार ग्रामीण भागातील ८५ टक्के कुटूंबाचे दरमहा उत्पन्न तुटपुंजे आहे. संपूर्ण देशाचा विचार करता केवळ ५० कोटी लोकांचे बँकेत खाते आहे. आणखी बराच

ग्रामीण भागात इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या केवळ अकरा कोटी आहे. सायबर कॅफे, वीज इ.सेवा पुरेशा प्रमाणात व सातत्याने उपलब्ध नाहीत. तसेच त्यांना युपीआय युनिव्हर्सल पेमेंट इंटरफेस, सीएससी (कॉमन सर्व्हिस सेंटर), युएसएसडी (अनस्ट्रक्चरड सप्लिमेंटरी सर्व्हिस डेटा), एईपीएस (आधार एनेबल्ड पेमेंट सिस्टिम) इ. शब्द सुध्दा कळणार नाहीत. कळत नाही म्हणून दुसऱ्याकडून ही सेवा प्राप्त करून घेतली तर काही वेळा आवश्यक असणारी गोपनीयता राहत नाही.

अनुशेष या संदर्भात दिसून येतो. त्याचबरोबर तीस कोटी लोकांकडे अजूनही आधार कार्डस नाहीत, अशी माहिती व्यक्त करण्यात आली आहे. या परिस्थितीत सुधारणा घडून आली पाहिजे.

६ सर्व जगात रोख रकमेच्या स्वरूपातील आर्थिक व्यवहार कमी करण्यावर भर जरी असला तरी आपल्या अर्थव्यवस्थेची आणि

लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये वेगळी आहेत. प्रगत बाबीचा अवलंब करताना आपणास शक्य आहे का, हे विचारात घ्यावे.

७ विदेशी बँकांमध्ये असलेला काळा पैसा हस्तगत करून घ्यावा.

८ कर बुडवेगिरीचे संपूर्ण उच्चाटन केले जावे.

■■■

लेखक माजी प्राचार्य असून आर्थिक विषयांचे अभ्यासक - विश्लेषक आहेत.

विकास समर्पित
मासिक
योजना
नियमित वाचा,
वर्गणीदार व्हा.

जीवनशैली बदलणारे डिजिटल पेमेंट !

रमेश झवर

डिजिटल पेमेंटला महत्त्व देण्याचे मुख्य कारण नोटा छापण्याचे काम दिवसेंदिवस जिकीरीचे होत चालले आहे. जगात आजही अनेक प्रगत देशांनाही अन्य देशांकडून नोटा छापून आणाव्या लागतात. वेळप्रसंगी भारतानेही अन्य देशांच्या नोटा छापून दिल्या आहेत. बनावट नोटांची समस्याही वाढत चालली आहे. त्याखेरीज देय कर चुकवण्यासाठी व्यवहाराच्या नोंदी करण्याचे टाळण्याकडे प्रवृत्ती वाढल्यामुळे नोटांच्या स्वरूपात काळा पैसा सांभाळून ठेवला जातो. त्याचा चलनव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम झाला आहे.

नोटाबंदीनंतर देशभर जाणवू लागलेल्या नोटाटंचाईवर मात करण्यासाठी डिजिटल पेमेंट प्रणालीचा स्वीकार करण्याचे आवाहन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी ह्यांनी केले. खुद्द पंतप्रधानांनीच हे आवाहन केल्यामुळे त्यांच्या आवाहनाकडे राजकीय चष्म्यातून पाहिले गेले. वस्तुतः डिजिटल प्रणालीवर भर देण्यावर रिझर्व्ह बँकेत खूप आधीपासून विचारविनिमय सुरू झाला होता. नुसताच विचार झाला असे नव्हे, तर त्या दृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने पावलेही टाकली होती. डिजिटल पेमेंटला महत्त्व देण्याचे मुख्य कारण नोटा छापण्याचे काम दिवसेंदिवस जिकीरीचे होत चालले आहे. जगात आजही अनेक प्रगत देशांनाही अन्य देशांकडून नोटा छापून आणाव्या लागतात. वेळप्रसंगी भारतानेही अन्य देशांच्या नोटा छापून दिल्या आहेत. बनावट नोटांची समस्याही वाढत चालली आहे. त्याखेरीज देय कर चुकवण्यासाठी व्यवहाराच्या नोंदी करण्याचे टाळण्याकडे प्रवृत्ती वाढल्यामुळे नोटांच्या स्वरूपात काळा पैसा सांभाळून ठेवला जातो. त्याचा चलनव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम झाला आहे. शिवाय नोटा निष्काळजीपणाने हाताळल्या जात असल्यामुळे त्या मलीन होतात. जीर्ण झाल्या की फाटतात. ह्या नोटा यंत्रांवर

मोजणे तसेच बनावट नोटा हुडकून काढणे पुष्कळ त्रासदायक झाले आहे. एकूणच रोखीच्या व्यवहारात कटकटी वाढत चालल्या आहेत.

सामान्यतः जीडीपीच्या किती टक्के चलनी नोटा प्रचलित असल्या पाहिजेत ह्यासंबंधीचे निकष मध्यवर्ती बँकांनी आपापल्या देशापुरते ठरवले आहेत. चलन आणि जीडीपीचे प्रमाण युरोपात ३ ते ५ टक्के आहे तर अमेरिकेत ५ टक्के आहे. चीन रशियात ते ११.५ टक्के आहे तर जपानमध्ये १९ टक्के आहे. भारतात १९५१ साली बँकांचा शाखाविस्तार फारसा झालेला नव्हता. त्या काळात जीडीपीच्या ३० टक्के चलनी नोटा प्रचलित होत्या. दरम्यानच्या काळात बँकांचा शाखा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झाला. अनेक व्यापारी चेक व्यवहाराकडे वळले. त्यामुळे चलनात जास्त नोटा पुरवण्याची आवश्यकता कमी कमी होत गेली. २००० साली बाजारात जीडीपीच्या ९.४ टक्के चलन उपलब्ध होते. दरम्यानच्या काळात संगणक आणि टेलिकॉम क्षेत्रात क्रांती झाली. त्या क्रांतीमुळे बँकिंग क्षेत्रात विलक्षण क्रांती झाली. बँकिंग व्यवहारात संगणकाचा वापर सुरू होताच कोअर बँकिंग, नेटबँकिंग, मोबाईलवर

बॅलन्स कळवण्याची सोय इत्यादि संकल्पना जगभर अमलात आल्या. आरटीजीएसमुळे तासाभरात कोट्यावधी रुपयांचे पेमेंट ह्या बँकेतून त्या बँकेत पाठवण्याची सोय झाली. कुठल्याही शाखेत पैसे भरले किंवा काढले की कोअर बँकिंगसाठी बसवण्यात आलेल्या सर्व्हरमध्ये त्याची तत्काळ नोंद होऊन बॅलन्स अद्ययावत होऊन तो लगेचच ग्राहकाला मोबाईलवर कळवण्याची व्यवस्थाही झाली. ह्या साऱ्या सुविधांमुळे चेकने व्यवहार करण्याची पध्दतही आपोआप कालबाह्य होत आली आहे. माल अथवा सेवा देण्यापूर्वी आधी पैसे द्या अशी अनेक मोठ्या कंपन्यांची अट असते. नेट बँकिंगमुळे' पहले पैसा फीर माल' ही घाऊक व्यापारातली अट पाळणे देशभरात सोपे झाले. त्यामुळे व्यापाराचा वेग अतिशय वाढला आणि उलाढालही वाढली.

काळाची पावले ओळखून कॉर्पोरेट क्षेत्रातल्या मोठ्या कंपन्यांनी व्यापाराचे संगणकीकरण केले. त्यांच्याकडे अद्ययावत संगणक आले. संगणक वापरणारा निष्णात नोकरवर्गही त्यांनी मिळवला. त्यामुळे मोठ्या कंपन्या अधिक मोठ्या होत गेल्या. त्या कंपन्या अधिक मोठ्या होत असताना मध्यम व्यापाऱ्यांच्या मात्र अडचणी वाढत गेल्या. पेमेंट द्यायचे असेल, ते देण्याइतके पैसे नसतील तर त्याला दुसऱ्या दिवशी बोलावण्यापेक्षा त्याला चेक लिहून देऊन आजचे देणे उद्यावर ढकलण्याचा हा मार्ग तुलनेने सोपा ठरला. चेक मिळाला म्हणून घेणेकरी समाधानी आणि एक दिवसाची सवलत मिळाली म्हणून चेक देणाराही समाधानी! एकमेकांवरील विश्वास हा ह्या पध्दतीचा जबरदस्त आधार होता. अर्थात

चेकच्या व्यवहारात अप्रामाणिकपणाचे प्रकार घडले नाहीत असे नाही. चेक वटला नाही तर फौजदारी स्वरूपाच्या गुन्हा मानण्याचा कायदाच सरकारने केल्यानंतर चेकने व्यवहार करणे अधिक बिनधास्त झाले. ही पध्दत चांगलीच रूढली. ती रूढत असतानाच नेटबँकिंगची सुविधा प्रत्यक्षात आली. आणि हळुहळू चेकची पध्दत मागे पडत गेली. नेटबँकिंगमुळे पेमेंटच्या पुढील तारखा निश्चित करून त्या त्या दिवशी आपोआप पेमेंट पाठवण्याची सोय आहे. त्यामुळे पेमेंट ग्यारंटी हा मुद्दा जोरकसपणे पुढे आला. विनाश्रम आणि विनासायास बँकिंगमुळे खरेदीविक्रीच्या मुख्य

नेटबँकिंगमुळे पेमेंटच्या पुढील तारखा निश्चित करून त्या त्या दिवशी आपोआप पेमेंट पाठवण्याची सोय आहे. त्यामुळे पेमेंट ग्यारंटी हा मुद्दा जोरकसपणे पुढे आला. विनाश्रम आणि विनासायास बँकिंगमुळे खरेदीविक्रीच्या मुख्य कामावर भर देण्यास मोठ्या उद्योगांना अधिक वेळ मिळू लागला. दिरंगाई कमी झाल्याने मोठ्या कंपन्यांना एक प्रकारचे स्थैर्य प्राप्त झाले.

कामावर भर देण्यास मोठ्या उद्योगांना अधिक वेळ मिळू लागला. दिरंगाई कमी झाल्याने मोठ्या कंपन्यांना एक प्रकारचे स्थैर्य प्राप्त झाले.

कॉर्पोरेट क्षेत्र आणि मोठे व्यापारी ह्यांच्या पेमेंट सिस्टीममध्ये जे स्थैर्य आले ते तुलनेने लहान व्यापाऱ्यापर्यंत मात्र झिरपले नाही. लहान व्यापारी आधीच्याच तंत्रात अडकलेलेच राहिले. किरकोळ व्यापार मागे पडत चालला. किरकोळ

व्यापारीही मागे पडत चालला. अलीकडे हा निश्चितपणे चिंतेचा विषय आहे. त्यांच्याकडे ना संगणक ना हाताळायला निष्णात कर्मचारीवर्ग. योग्य त्या सॉफ्टवेअरसह संगणक घेण्याचा खर्च आणि निष्णात कर्मचाऱ्यांचा खर्च त्यांना एकूण परवडणाराच नव्हता. त्यांची एक अडचण अशीही आहे की ४०-५० हजार रुपये खर्च करून संगणक घेतला तरी त्याचा वापर करण्याचे त्यांचे ज्ञान कच्चे. ह्या परिस्थितीत आणखी एक वेगळेच संकट उभे राहिले. कोट्यवधींची उलाढाल करू शकणारे मोठे व्यापारी किरकोळ क्षेत्रात उतरले. एजन्सी देण्याची पध्दतही त्यांनी बंद केली आणि स्वतः थेट ग्राहकापर्यंत पोहचण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. 'मॉल संस्कृती'बद्दल बरेच बोलले जाते, लिहीले जाते. मॉल म्हणजे किरकोळ समजल्या जाणाऱ्या व्यवसायात मोठे भांडवल टाकून होलसेल प्रमाणावर अफाट रिटेल व्यवसाय करणाऱ्या कंपन्या. ह्या 'होलसेल रिटेलर्स'नी भारतातल्या बाजारापेठेतील सारी समीकरणेच बदलून टाकली आहेत.

क्वचित काही लहान व्यापाऱ्यांनी आपल्या परीने संगणकाचा वापर सुरू केला तरी त्यांच्या संगणक वापरावर मर्यादा आल्या. कारण अकाऊंट्स आणि पत्र व्यवहारापलीकडे त्यांना संगणकाचा वापर करता येत नव्हता. बाजारात उपलब्ध असलेले सारे सॉफ्टवेअर' पैसे घेणे आणि पैसे देणे' ह्या व्यापारातील मूलभूत व्यवहाराकडे फारसे लक्ष दिले नाही. त्यामुळे संगणकाचा पुरेपूर वापरही नाही हेही सगळ्यांच्या ध्यानात आले. ही व्यापारातील समस्या हळुहळू सॉफ्टवेअर कंपन्यांच्याही लक्षात आलीच होती. म्हणूनच वेगवेगळ्या प्रकारच्या

कामासाठी ऑप तयार करण्याचा त्यांनी सपाटा लावला. 'पेमेंट देणे आणि पेमेंट घेणे' हे व्यापारातले अत्यंत महत्वाचे काम. ह्या कामाची नेमकी गरज लक्षात घेऊन पेमेंट देण्याघेण्याचे तसेच ते पैसे बँकेत जमा करण्याचे अथवा खातेदाराच्या नावे टाकण्याचे 'सिंगल परपज' ऑप तयार करण्यात सॉफ्टवेअर कंपन्या यशस्वी झाल्या. आधारकार्ड जोडलेल्या बँक खात्याशी मोबाईलचा नंबरही जोडलेला असतो. ह्या तंत्राचा नव्या नव्या ऑपमध्ये उपयोग करून घेण्यात आला. त्यामुळे ब्रॉडबँडविना खात्यात पैसे जमा करण्याची सोय अनायासे उपलब्ध झाली. हा ऑप स्मार्ट फोनवरच चालत असल्यामुळे एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेकडे पैसे ट्रान्सफर करण्याची गरज पूर्ण करणे शक्य आहे. ऑपच्या वापरामुळे पैसे बँकेत जमा करण्याचा वेळही आपोआप वाचला. ह्या अपमुळे त्याला होलसेल व्यापाऱ्याकडून आणलेल्या मालाचे पैसेही देता येणे शक्य होणार आहे. केंद्र सरकारनेही 'भीम' नावाचे युनायटेड पेमेंट इंटरफेस विकसित केले आहे. ह्या ऑपमुळे व्यवसायाचे अंशतः संगणकीकरण आपोआप होणार आहे. आधीचे त्यांचे संगणकीकरण अजस्र असले तरी त्यात ही पेमेंट देण्याघेण्याची गरज पूर्ण होत नव्हती. हिशेब नोंदण्याचे काम अंशतः संगणकावर आणि अंशताः लिहून ठेवण्याची पध्दत असा दोहींचा व्यापाऱ्यांनी आधी सुरू केलेला मिश्र वापरही आपोआप थांबणार आहे. 'हायब्रिड सिस्टीम'मुळे त्यांचे हालही थांबणार आहेत.

व्यापाराचा एक महत्वाचा नियम असा की, पेमेंट मोठे असो की छोटे, काम तेवढेच करावे लागते. वीस हजारांपर्यंतचे पेमेंट रोखीने आणि त्यावरचे पेमेंट असेल तर ते चेकने हा अनेक मोठ्या दुकानदारांचा रिवाजदेखील आता कालबाह्य झाला. शेवटी लहान दुकानदार हेच मोठ्या दुकानदारांचे ग्राहक असतात. हाताने मौजून नोटा

घायच्या आणि बदल्यात माल घ्यायचा असा गेल्या कित्येक वर्षांपासूनचा लहान दुकानदारांचा रिवाज. परंतु ह्या रिवाजात काही अडचणी जाणवू लागल्या. नोटा मौजून त्या बँकेत भरण्यासाठी तीनमाणसी दुकानांकडे जास्त माणसेच नसतात. कच्च्या नोंदी करून रक्कम बँकेत भरण्यासाठी धावत जाण्याची त्यांची पध्दत. ग्राहकांकडून आलेल्या नोटा मौजून त्याचे बंडलिंग करून त्या बँकेत जमा करण्याच्या कामाला नाही म्हटले तरी तीनचार तास लागतात. ह्या पध्दतीने व्यापार करणारे देशात सुमारे एक कोटी दुकानदार असावेत! हा आकडा बरोबर आहे असे म्हणता येत नाही. माझ्या मते, त्यांची संख्या एक कोटीहून निश्चितपणे

केंद्र सरकारनेही 'भीम' नावाचे युनायटेड पेमेंट इंटरफेस विकसित केले आहे. ह्या ऑपमुळे व्यवसायाचे अंशतः संगणकीकरण आपोआप होणार आहे. आधीचे त्यांचे संगणकीकरण अजस्र असले तरी त्यात ही पेमेंट देण्याघेण्याची गरज पूर्ण होत नव्हती. हिशेब नोंदण्याचे काम अंशतः संगणकावर आणि अंशतः लिहून ठेवण्याची पध्दत असा दोहींचा व्यापाऱ्यांनी आधी सुरू केलेला मिश्र वापरही आपोआप थांबणार आहे. 'हायब्रिड सिस्टीम'मुळे त्यांचे हालही थांबणार आहेत.

अधिक असावी. हे सगळे दुकानदार Selfemployed म्हणून ओळखले जातात. कामगारांना वाली आहेत. भूमीहीनांचे पुढारपण करणारे हजारों लोक आहेत. शेतकऱ्यांच्या मागण्या सरकार दरबारी पोहोचणारे नेतेही शेकड्यांनी आहेत. परंतु लहान दुकानदारांची स्थिती

अल्प उत्पन्न गटातल्या नोकरदारांप्रमाणेच आहे. बारा बारा तास ते दुकानात राबतात तेव्हा कुठे त्यांचे घर चालते. संगणकक्रांती आली परंतु त्या क्रांतीचे फायदे लहान दुकानदारांपर्यंत पोहचले नाही. ह्या दुकानदारांकडे फोन आले, परंतु फोनप्लस सेवा म्हणजे ब्रॉडबँड जोडलेला संगणक आला नाही. आता मात्र ही परिस्थिती बदलत आहे. छोट्या दुकानदारांकडे अँड्रॉइडयुक्त स्मार्ट फोन आला. त्यामुळे कॉम्प्युटरच्या आश्चर्यकारक सेवा त्याला मिळू लागल्या आहेत. गुंतागुंतीच्या सॉफ्टवेअरपेक्षा सुटसुटीत सॉफ्टवेअर म्हणजेच ऑप असलेल्या स्मार्ट फोनने आपले काम पुष्कळ सुलभ होऊ शकते हे नोटबंदीच्या काळात व्यापाऱ्यांच्या प्रथमच ध्यानात आले.

२००० सालापासून बँकिंग व्यवसायात सुरू झालेली आमूलाग्र क्रांती थांबलेली नाही. ती अजूनही सुरू आहे. वर्कशॉपसाठी, दरपत्रक मागवण्यासाठी, चौकशी करण्यासाठी असे नाना प्रकारचे नवे नवे ऑप रोज येत आहेत. ज्यावेळी कोअर बँकिंग प्रणाली अस्तित्वात आली तेव्हाच डिजिटल प्रणालीचा स्वीकार आज ना उद्या करावा लागेल हे पुरेसे स्पष्ट झाले. त्याखेरीज १९९१ साली भारतातल्या बँकांतही जागतिक बँकेच्या तोडीस तोड उलाढाल केली पाहिजे अशी महत्वाकांक्षा बँकव्यवसाय बाळगून आहे. त्यासाठी क्लेरिकल कामाच्या जोखडातून मुक्तता होणे गरजेचे आहेत. एटीएममुळे लहानमोठ्या बँकांचे काम पुष्कळच सोपे झाले. आता लहानशा रकमादेखील मोबाईलवरून ट्रान्सफर करण्याच्या कामासाठी छोट्या पेमेंट बँका आणि त्यांच्या ऑपमुळे कामात लक्षणीय फरक पडला आहे. ह्या जादा वेळेचा उपयोग करून घेऊन बँकिंग सेवेचा अधिकाधिक विस्तार कसा करता येईल इकडे मोठ्या बँकांना लक्ष देता येईल. छोट्यातल्या छोट्या व्यापाऱ्यांचा किरकोळ पैसा बँकेत येऊ लागल्यानंतर

अर्थव्यवस्थेच्या विस्ताराबरोबर लहान व्यापाऱ्याची कर्जपात्रताही आपोआपच तयार होईल. आजमितीस योग्य बॅलन्सशीट अभावी गरज असूनही थोडीशी लहान दुकानदारास उचल घेता येत नाही. कदाचित नव्या तंत्रामुळे त्यांच्या व्यवहाराचे चित्र त्यांच्या बँक खात्यात दिसू लागले. ह्या 'हिस्ट्री'मुळे तात्पुरती उचल त्याला घेता आल्यास त्याला उधारीमुक्त होण्याचीही संधी मिळू शकेल. मोठ्या व्यापाऱ्याकडून उधारीवर माल खरेदी केल्यानंतर मोठ्या व्यापाऱ्याचे तो देणे लागतोच. त्यामुळे नाही म्हटले तरी त्याच्यावर ताण पडतोच. बँकेच्या छोट्याशा क्रेडिटमुळे त्याच्यावरील हा ताण नाहिसा होण्यास निश्चितच मदत होईल. माझ्या मते, लहान दुकानदारीच्या विकासाच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचे आहे.

लहान दुकानदारात आज एक प्रकारच्या आत्मविश्वाचा अभाव आहे. दुकानापेक्षा नोकरी बरी असे त्याला वाटू लागले आहे. त्याचे कारण अपार कष्ट करूनही ना ग्राहक संतुष्ट ना दुकानदार संतुष्ट असे वातावरण देशात गेल्या काही वर्षांपासून तयार झाले आहे. देशातल्या देशात ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत माल पोहचवण्याचे काम महत्त्वाचे असून केवळ योग्य त्या नफ्याअभावी दुकानदारी मार खात आहे. मालवाहतुकीइतकीच पेमेंटची देवाणघेवाणही महत्त्वाची आहे. त्या देवाणघेवाणीचा ताण नाहिसा झाल्यास लहान व्यापाऱ्यांच्या समाधानात कितीतरी वाढ होणार ह्यात मला तरी शंका वाटत

नाही. ग्राहक आणि मृत्यू हे कधीच सांगून येत नाहीत असे व्यापारीवर्गात थोडे गमतीने बोलले जाते. ह्या उक्तीचा अर्थ इतकाच की दुकान सोडून छोट्या दुकानदारांना सामाजिक कार्यक्रमात सहभागी होता येत नाही. कारण, दुकानावरून तो बाहेर गेला की त्याची इतर कामे रखडतात. त्याची कामाची साखळी तुटते! देशात ४० टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत अशी आपली आकडेवारी सांगते. त्याचप्रमाणे १ टक्का लोकच आयकर भरतात. उर्वरित ६० टक्के लोक सुस्थितीत आहेत असा त्याचा अर्थ होत नाही. त्या ६० टक्के

एटीएममुळे लहानमोठ्या बँकांचे काम पुष्कळच सोपे झाले. आता लहानशा रकमादेखील मोबाईलवरून ट्रान्सफर करण्याच्या कामासाठी छोट्या पेमेंट बँका आणि त्यांच्या अॅपमुळे कामात लक्षणीय फरक पडला आहे. ह्या जादा वेळेचा उपयोग करून घेऊन बँकिंग सेवेचा अधिकाधिक विस्तार कसा करता येईल इकडे मोठ्या बँकांना लक्ष देता येईल. छोट्यातल्या छोट्या व्यापाऱ्यांचा किरकोळ पैसा बँकेत येऊ लागल्यानंतर अर्थव्यवस्थेच्या विस्ताराबरोबर लहान व्यापाऱ्याची कर्जपात्रताही आपोआपच तयार होईल.

लोकातच कारखान्यातील कामगार, सरकारी नोकर, छोटे दुकादार, शेतकरी इत्यादींचा समावेश होतो. त्यांच्याही समस्या आहेत. त्या समस्यांपायी अर्थपूर्ण सामाजिक जीवन त्यांना जगता येत नाही. दिवसभराची कामे व्यवस्थित करून थोडा अधिक वेळ त्यांना मिळाल्यास त्यांना अर्थपूर्ण सामाजिक जीवन जगण्याची संधी त्यांना उपलब्ध होईल. खरे तर लहान दुकानदाराचा घटक आपल्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण आहे. बँकांना महिन्यातून दोन दिवसांची सुटी सुरू झालेलीच आहे. मोबाईल पेमेंटच्या सुविधेमुळे त्यांचे बँक स्टेटमेंट त्यांना आपोआपच मिळू शकेल. एकप्रकारे हिशेब-वह्यातूनही त्यांची थोडीफार सुटका होईल. अशा प्रकारे सुटका झाल्यास अधूनमधून सुटी, आठवड्यातून लहानशी सहल किंवा मौजमजेच्या प्रवासाचे नियोजन करण्यास व्यापाऱ्यांना सवड सापडू शकेल. माझ्या मते, टेक्नॉ लॉजीच्या वापरामुळे अर्थव्यवस्थेचा विस्तार तर होईलच. त्याबरोबर अर्थपूर्ण सामाजिक जीवन जगण्याची संधीही ह्या घटकास उपलब्ध होईल. देशाची जीवनशैली बदलण्याच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचे आहे.

लेखक नावाजलेले अर्थतज्ञ असून विविध आर्थिक विषयावरील त्यांचे लिखाण प्रसिद्ध आहे.
email: rzawar@gmail.com

लेखकांना आवाहन

योजना मासिकासाठी लेख पाठवितांना लेखकांनी UNICODE (Mangal) or KRUTI DEV या फॉन्ट मध्येच आपले लेख पाठवावेत,
हे नम्र आवाहन.

भारतातील न्यायालयांच्या ऐतिहासिक उत्क्रांताचा मागोवा

प्रकाशन विभागाने अलीकडेच भारतातील न्यायव्यवस्थेच्या उत्क्रांतीविषयी एक पुस्तक प्रकाशित केले आहे. संविधान दिनाच्या निमित्ताने भारताचे तत्कालिन सरन्यायाधीश टी. एस ठाकूर यांनी विधि व न्याय आणि इलेक्ट्रॉनिक्स व माहिती तंत्रज्ञान मंत्री श्री रविशंकर प्रसाद यांच्या उपस्थितीत या पुस्तकाचे प्रकाशन केले. कॉफी टेबल बुकच्या स्वरूपात या पुस्तकाची रचना करण्यात आली असून त्यामध्ये अनेक दुर्मीळ छायाचित्रांचा समावेश आहे.

‘कोर्टस् ऑफ इंडिया: पास्ट टू प्रेझेंट’ या पुस्तकाचे लेखन सर्वोच्च न्यायालयाने स्थापन केलेल्या संपादकीय मंडळाच्या निष्णात मार्गदर्शनाखाली नामवंत न्यायाधीश, वकील आणि विविध कायदेतज्ज्ञांनी केले आहे. भारतातील न्यायालयांच्या उत्क्रांती प्रक्रियेचा मागोवा घेण्याच्या उद्देशाने या पुस्तकाची निर्मिती करण्यात आली आहे. भारतातील

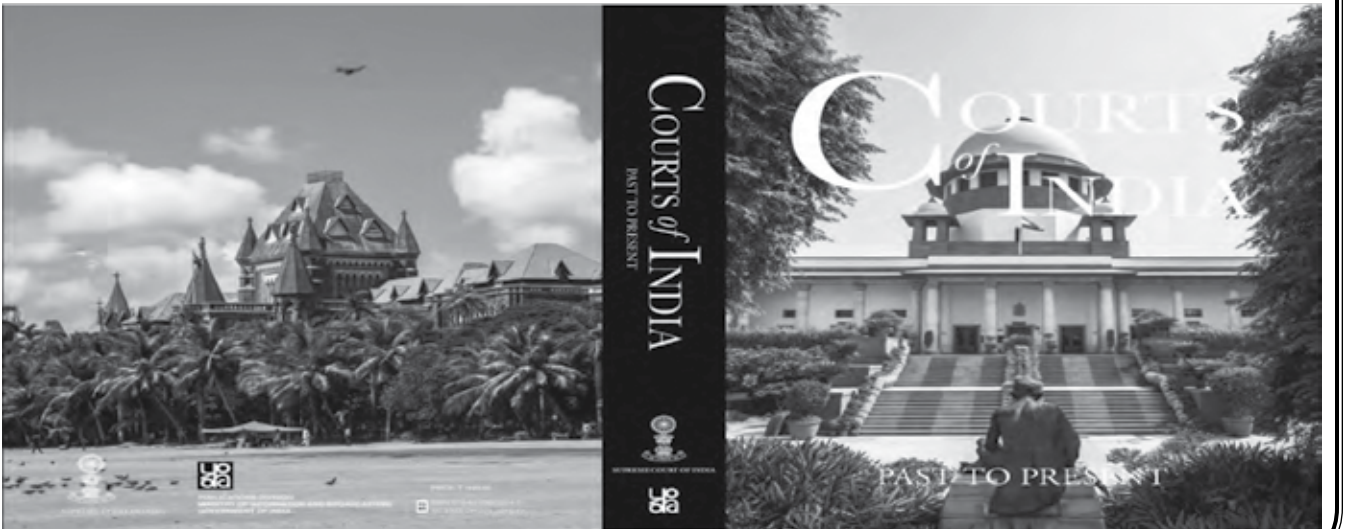
वैविध्यपूर्ण न्यायव्यवस्थेची ओळख या पुस्तकातून होते, त्याचबरोबर ऐतिहासिक काळात या प्रणालीची मुळे कशाप्रकारे रुजली आणि सध्याच्या काळात तिचा विस्तार कशा प्रकारे झाला आहे याची माहिती मिळते. भारतातील न्याय संस्था आणि कायद्यांचा इतिहास यांचा आढावा यात घेण्यात आला आहे. भारतीय न्याय व्यवस्थेची ओळख लोकांना अतिशय सहजसोप्या पद्धतीने करून दिली जावी, असा भारतीय न्यायालयांचा उद्देश आहे.

प्रकाशन विभाग म्हणजे राष्ट्रीय महत्त्व असलेल्या पुस्तकांचे आणि भारताच्या समृद्ध संस्कृतीची ओळख करून देणाऱ्या पुस्तकांचे एक भांडार आहे. दर्जेदार पुस्तकांचे उत्पादन आणि त्यांची परवडण्याजोग्या किमतीत विक्री करून माहितीचा प्रसार करणे हे प्रकाशन विभागाचे धोरण आहे.

■ ■ ■

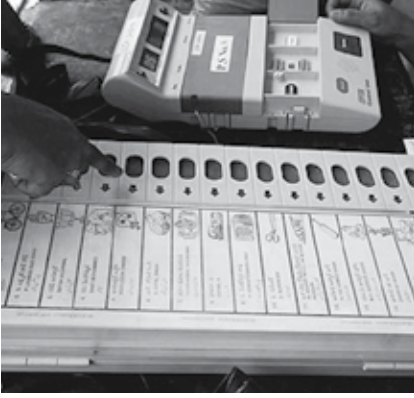

संविधान दिनाच्या निमित्ताने कोर्टस् ऑफ इंडिया: पास्ट टू प्रेझेंट या पुस्तकाचे प्रकाशन भारताचे सरन्यायाधीश टी एस ठाकूर यांच्या हस्ते करण्यात आले. विधि व न्याय आणि इलेक्ट्रॉनिक्स व माहिती तंत्रज्ञान मंत्री श्री रविशंकर प्रसाद हे देखील या वेळी उपस्थित होते.

निश्चलनीकरणाच्या निर्णयाने निवडणुकीत काळ्या पैशाला लगाम

एस. वाय कुरेशी

भ्रष्टाचाराची बीजे ही निवडणुकातच आहेत. त्यातूनच मग प्रशासनात भ्रष्टाचार होतो. जेव्हा उमेदवार व राजकीय पक्ष निवडणूक प्रचारात कोट्यवधी रूपये खर्च करतात तेव्हा ते या ना त्या मार्गाने सत्तेवर आल्यानंतर निधी जमवतात. त्यातून राजकारणी व नोकरशहा यांचे संबंध निर्माण होतात, सरकारमधील हे दोन घटक एकत्र येतात तेव्हा त्यातून भ्रष्टाचार चहूबाजूनी वाढतो व तो मानवी जीवनात मूळ धरतो.

बऱ्याच काळापासून भारतीय राजकारणात मतदारांवर धनशक्तीचा प्रभाव टाकून निवडणुका जिंकण्याचे प्रकार होत आले आहेत. निवडणुकीच्या आदल्या रात्री दारू व पैसा वाटला की, निवडणुकीत कोण निवडून येणार हे ठरते, असा एक पारंपरिक प्रघात आहे. निवडणुकीत पैशांच्या थैल्यांचा वापर केला जातो, याचे आतापर्यंत बरेच पुरावे आहेत. त्यामुळे निवडणुका खुल्या व सौहार्दाच्या वातावरणात होतातच असे नाही. असोसिएशन ऑफ डेमोक्रेटिक रिफॉर्मस या संघटनेने केलेल्या विश्लेषणानुसार २०११ मध्ये तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल, केरळ, पुडुचेरी व आसाम या राज्यातील निवडणुकीत उमेदवारांनी जी प्रतिज्ञापत्रे दिली आहेत त्यावरून ५७६ उमेदवार हे करोडपती होते. (हे प्रमाणही विश्लेषण केलेल्या ३५४७ प्रतिज्ञापत्रातील आहे). असे असले तरी पन्नास टक्के उमेदवारांनी प्राप्ती कर विवरण पत्रे भरली नव्हती. इतर राज्यात यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नाही.

भ्रष्टाचाराची बीजे ही निवडणुकातच आहेत. त्यातूनच मग प्रशासनात भ्रष्टाचार होतो. जेव्हा उमेदवार व राजकीय पक्ष निवडणूक प्रचारात कोट्यवधी रूपये खर्च करतात तेव्हा ते या ना त्या मार्गाने सत्तेवर आल्यानंतर निधी जमवतात.

त्यातून राजकारणी व नोकरशहा यांचे संबंध निर्माण होतात, सरकारमधील हे दोन घटक एकत्र येतात तेव्हा त्यातून भ्रष्टाचार चहूबाजूनी वाढतो व तो मानवी जीवनात मूळ धरतो. अगदी कॉन्स्टेबल, किंवा पटवारी यांना विचारले तरी ते सांगतात की, 'उपर देना है' म्हणजे वर पैसे पोहोचवायचे आहेत.

निवडणुकांसाठी सरकारी निधी

निवडणुकात पैशांचा बेसुमार वापर होतो यावर राजकारणीही खुश नाहीत. त्यांनी चिंता व्यक्त केली आहे, पण या विषयावर तोडगा काढण्यासाठी गंभीर चर्चा होत नाही. केवळ वाचाळकी केली जाते. संसद, समित्या यांच्या चर्चात हा विषय आला आहे. निवडणुकांसाठी सरकारी निधी असावा असे फक्त आपण एकत असतो, तो यावरचा एक उपाय आहे. १९९९ मध्ये या प्रश्नावर इंद्रजित गुप्ता यांची समिती नेमण्यात आली होती. त्यात डॉ. मनमोहन सिंग, सोमनाथ चटर्जी यांच्यासारखे दिग्गज होते. या समितीने असे सुचवले की, पक्षांतर्गत लोकशाही असेल या अटीवर असा निधी काही प्रमाणात देणे शक्य आहे पण त्यावर कुठलाही पक्ष विचार करायला तयार नाही.

मतदारांना पैशांच्या रूपात लाच देण्याच्या प्रकारावर निवडणूक आयोगाने अनेकदा चिंता व्यक्त केली आहे. मुख्य

निवडणूक आयुक्त म्हणून सूत्रे हाती घेतल्यानंतरच्या पत्रकार परिषदेत मी दोन आव्हाने मलाच दिली होती. एक म्हणजे पैशांचा गैरवापर व मतदारांप्रती अनास्था दूर करणे. या दोन प्रश्नावर निवडणूक आयोगात दोन विभागही सुरू झाले. त्यात यशही आले. त्यानंतर मतदारांची मतदानास मोठी उपस्थिती दिसू लागली, कोट्यवधी रूपये व दारूचे साठे जप्त होऊ लागले. उत्तर प्रदेशात त्यामुळे काही आमदार अपात्र ठरले. झारखंडमध्ये राज्यसभेच्या दोन निवडी रद्द झाल्या. मतदारांना शिक्षण व पैसे न स्वीकारण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले. २५ जानेवारी हा दरवर्षी राष्ट्रीय मतदार दिन म्हणून २०११ पासून साजरा केला जातो. यात मतदारांची नोंदणी केली जाते. जगातील हा सर्वात मोठा कार्यक्रम आहे. यात मतदारांना विशेष करून युवकांना नैतिक मतदानाची शपथ दिली

जाते. आतापर्यंत १४ कोटी मतदारांनी ही शपथ घेतली आहे. खर्च नियंत्रण विभाग, मतदार शिक्षण विभाग, जागरूक माध्यमे व नागरी समुदाय यांच्या मदतीने आचारसंहिता भंगाला मर्यादा घालणे शक्य झाले आहे. असे असले तरी निवडणुकात काळ्या पैशाचा वापर होत आहे. निवडणुका लढवण्यासाठी पैसा लागतो व त्याशिवाय लोकशाही चालणार नाही हे खरे आहे पण पैशाचा प्रभाव निवडणुकीवर असता कामा नये. श्रीमंत लोकच निवडणूक लढवू शकतील व राजकीय प्रणाली त्यांच्याच ताब्यात राहिल अशी स्थिती नसावी. त्यामुळे उमेदवारांच्या खर्चावर मर्यादा घालणारा कायदा करण्यात आला. पण पक्षांच्या खर्चावर मर्यादा घातली नाही. त्यामुळे आर्थिक बेशिस्त कायम राहिली. प्रतिस्पर्ध्यांना नामोहरम करण्यासाठी पक्षांनी कोट्यवधी रूपये वापरले.

२०१४ च्या निवडणुकीत प्रचारावर अंदाजे ३० हजार कोटी रूपये खर्च झाले. हा पैसा कुठून येतो. त्यात एकतर कंपन्या निधी देतात. काही लहान देणग्या असतात, कूपन विकले जातात. सदस्य वर्गणीतून पैसे मिळतात. ठेवींवरील व्याज, महसुली उत्पन्न असते. अनेक देणग्या कुणी दिल्या यात पारदर्शकता नसते. ७५ ते ८० टक्के निधी रोख देणग्यात दाखवला जातो पण त्यांचा स्रोत सांगितला जात नाही. ही गंभीर बाब आहे, तो परदेशी पैसा असू शकतो, गुन्हेगारीतील, अंमली पदार्थ किंवा स्थावर मालमत्ता माफियांचा पैसा असू शकतो. अमेरिकेतील राजनैतिक संवादाची माहिती विक्रीलीक्सने फोडली होती, त्यानुसार भारतात मतासाठी पैसे हे नेहमीचे झाले आहे. त्यातील एका माहितीनुसार तामिळनाडूतील केंद्रीय मंत्र्याच्या विश्वासू व्यक्तीने २००९ मधील निवडणुकीत

Subscription Coupon

[For New Membership / Renewal / Change of Address]

I want to subscribe to :

Jojana : 1 Yr. **Rs. 230/-;**

2 Yrs. **Rs. 430/-;**

3 Yrs. **Rs. 610/-**

(Circle the period of subscription)

DD / MO No. _____ date _____

Name (in block letters) : _____

Subscriber profile : Student / Academician / Institution / Others

Address : _____

Phone No. / email : _____

PIN :

Please allow us 4 to 6 weeks to the despatch of the first issue.

P.S. : For Renewal / change in address, please quote your subscription number.

सभासद शुल्क मनी ऑर्डर किंवा डिमांड ड्राफ्टद्वारे पाठवावे,

अथवा www.bharatkosh.gov.in/product येथे ऑनलाईन भरावे.

योजना

फेब्रुवारी, २०१७ ४१

एका मताला पाच हजार रूपये वाटले. त्यानंतर त्याचा विजय झाला, त्याने खात्रीच्या विजयाचे सूत्र नंतर जाहीर केले. ते तिरूमंगलम सूत्र म्हणून प्रसिद्ध असले तरी तेच मोठे आव्हानही आहे. २०१४ च्या निवडणुकीत निवडणूक आयोगाने ३०० कोटींचा बेहिशेबी पैसा जप्त केला, विधानसभा निवडणुकीत तर २०१४ मध्ये आतापर्यंत सर्वाधिक बेहिशेबी पैसा जप्त झाला. बिहारमध्ये २०१५ च्या विधानसभा निवडणुकीत १९ कोटी रूपये जप्त करण्यात आले तर तामिळनाडूत १०० कोटींच्या घरात रक्कम जप्त करण्यात आली. या परिस्थितीमुळे राजकारणी भ्रष्ट असतात असे जनमत आहे. राजकीय नेत्यांची ही प्रतिमा लोकशाहीस घातक आहे. देशात प्रामाणिक राजकारणी आहेत त्यांच्यामुळेच भारत प्रगती करू शकला. स्थावर मालमत्ता क्षेत्रातील काळ्या पैशाने भारताला २००८ मधील आर्थिक

पेचप्रसंगाच्या झळातून वाचवले असे म्हटले जाते पण निवडणुकात मात्र काळा पैसा घातकच असतो. ५०० व १००० च्या नोटा पंतप्रधानांनी योग्यवेळी रद्द केल्या आहेत. पाच राज्यातील विधानसभा निवडणुकांच्या आधी त्यांनी हा निर्णय घेतला. काही पक्ष व उमेदवारांकडे नोटा तयार होत्या पण त्या रद्द झाल्याने त्यांचे काय करावे हे त्यांना समजेनासे झाले.. मला व्यक्तीगत पातळीवर असे वाटते की, नोटाबंदीचा आगामी निवडणुकात मोठा परिणाम दिसेल. कारण आता काळा पैसा वाटायला उपलब्ध नाही. सीमेवरून येणाऱ्या खोटेच्या नोटाही वापरल्या जातात त्यालाही लगाम बसला आहे. पूर्वी मतदानाआधी पैसे वाटले जात असत. निवडणूक आयोगाने कारवाई सुरू केल्यानंतर जरा आधीच पैसे वाटले जाऊ लागले. त्यामुळे निवडणुका जाहीर होण्याच्या आधी नोटाबंदी करण्याने मोठा फरक पडेल कारण त्यामुळे पैसे

वाटण्याच्या योजना उधळल्या गेल्या आहेत. माझ्या 'अन अनडॉक्युमेंटेड वंडर- द मेकिंग ऑफ द ग्रेट इंडियन इलेक्शन' या पुस्तकात मी निवडणुकीत काळा पैसा वापरला जाण्याचे चाळीस मार्ग सविस्तर दिले आहेत. आताही काही नवीन मार्ग पैसे वाटण्यासाठी शोधले जाऊ शकतात पण त्याला वेळ लागेल. त्यामुळे काळ्या पैशाच्या महापुरापासून आताच्या निवडणुका बऱ्याच सुरक्षित असतील. निवडणुकातून शिकलेले धडे नोटाबंदीत महत्वाचे आहेत. नोटाबंदी पंतप्रधानांनी जाहीर केल्यानंतर वृत्तपत्रातील एका लेखात मी अशी भीती व्यक्त केली होती की, बँक अधिकाऱ्यांच्या मदतीने काळ्या पैशाचे उद्योग चालू होऊ शकतात. ते खरे ठरले. सरकारने दलालांवर व बँक अधिकाऱ्यांवर लक्ष ठेवावे असे मी म्हटले होते. एकदा निवडणूक आयोगाच्या खर्च देखरेख विभागाने २ कोटींची रक्कम पकडली होती तेव्हा ती रक्कम वाहनातून

Yojana : Published in Hindi, English, Urdu, Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada, Gujarati, Marathi, Punjabi, Bengali, Assamese & Oriya

Send your subscription by DD / MO in the name of Director, Publications Division, addresses to :

**Advertisement & Circulation Manager, Publications Division, Ministry of Information & Broadcasting
Room No. 48 to 53, Sochna Bhavan, CGO Complex, Lodhi Road, New Delhi - 110003.**

Subscriptions will arise also be accepted at our sales emporia:

- Hall No.196, Old Secretariat, **Delhi-110054**, Ph.011-2389 0205 ● A-wing, Rajaji Bhavan, Besant Nagar, **Chennai-600090**, Ph.: 044-2491 7673 ● 8, Esplande East, **Kolkata - 700069**, Ph: 033-2248 8030 ● Bihar State Co-operative Bank Building, Ashoka Rajpath, Patna-800004. Ph.: 0612-268 3407 ● Press Road, Near Govt., Press **Thiruvananthapuram-695001**, Ph.: 0471-2330 650 ● Hall No. 1, 2nd floor, Kendriya Bhawan, Sector - H, Aliganj, **Lucknow-226024**, Ph.: 0522-232 5455 ● 701, C-Wing, 7th Floor, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, **Navi Mumbai-400614**, Ph.: 022-2756 6582 ● Block 4, 1st Floor, Gruhakalpa Complex, M.G. Road, Nampally, **Hyderabad - 500001**. Ph.: 040-2460 5383 ● 1st Floor, F-Wing, Kendriya Sadan, Koramangala **Bangalore-560034**. Ph.: 080-2553 7244 ● KKB Road, New Colony, House No.7, Chenikuthi, Guwahati-781003, Ph.: 0361-2665 090 ● Ambica Complex, 1st Floor, Paldi, **Ahmedabad - 380007**. Ph.: 079-2658 8669.

For Yojana Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada, Gujarati, Marathi, Bengali, Assamese, Oriya, Urdu and English, Hindi - please enrol yourself with Editors of the respective at the addressess given Below;

- Editor, Yojana (Marathi), B-701, Kendriaya Sadan, C.B.D. Belapur, Navi Mumbai-400614. Ph.: 022-2756 6582
- Editor, Yojana (Gujarati), Ambika Complex, 1st Floor, Paldi, Ahemdabad-380007. Ph.: 079-2658 8669
- Editor, Yojana (Assamese), KKB Road, New Colony, House No. 7, Chenikuthi, Guwahati-781003. Ph.: 0361-266 5090
- Editor, Yojana (Bengali), 8, Esplanade East, Ground Floor, Kolkata-700069. Ph.: 033-2248 2576
- Editor, Yojana (Tamil), 'A' Wing, Rajaji Bhawan, Basant Nagar, Chennai-600090. Ph: 044-2491 7673
- Editor, Yoajna (Telugu), Block No. 4, 1st Flr., Gruhakalpa Complex, M.G.Rd, Nampally, Hyderabad-500001. Ph.:040-2460 5383
- Editor, Yojana (Malayalam), Press Road, Near Govt. Press, Thiruvananthapuram-695001, Ph: 0471-233 0650
- Editor, Yojana (Kannada), 1st Floor, 'F' Wing, Kendriya Sadan, Koramangala, Bangalore-560034, Ph: 080-2553 7244.

एटीएमसाठी नेली जात असल्याचे सांगितले गेले, त्यामुळे कारवाई न करता आयोगाने वाहन रकमेसह सोडून द्यावे लागले, नंतर दुसऱ्या दिवशी पुन्हा आणखी दुप्पट रक्कम घेऊन जाणारे वाहन पकडले तेव्हा तेच स्पष्टीकरण देण्यात आले. नंतर ११ कोटी रूपये घेऊन जाताना तिसरे वाहन पकडण्यात आले मग मात्र आम्ही चौकशी केली तर त्या वाहनात रक्षक नव्हता, सुरक्षेचे नियम पाळले नव्हते मग आम्ही रिझर्व बँकेचे गव्हर्नर सुब्बाराव यांच्याशी बोललो तेव्हा त्यांना काळ्या पैशाचा हा नवा मार्ग पाहून धक्का बसला. मग चौकशीचे आदेश देण्यात आले, त्या अनुभवाच्या आधारेच मी वरील भीती व्यक्त केली होती.

मे २०१६ मधील विधानसभा निवडणुकांच्या शेवटच्या टप्प्यात निवडणूक आयोगाने तामिळनाडूतील दोन मतदारसंघात निवडणुका रद्द केल्या, अरावाकुरीची व तंजावरमध्ये निवडणुकीत पैशाचा बेसुमार वापर झाला होता तेथे ही कारवाई झाली. निवडणूक समितीने सरकारला असे लिहिले की, काळ्या पैशाचा वापर आढळून आल्यास निवडणुका रद्द करण्याचे कायमचे कायदेशीर अधिकार आम्हाला मिळावेत. कायदा मंत्रालयाने हा प्रस्ताव फेटाळला. पंतप्रधान काळ्या पैशाविरोधातील लढाईत या प्रस्तावाचा विचार करतील अशी आशा मला वाटते. भाजपच्या आर्थिक आघाडीचे प्रमुख गोपाळकृष्ण अग्रवाल यांनी असे सांगितले होते की, नोटाबंदीने तूर्त तरी निवडणुकात काळ्या पैशाचा वापर अवघड होईल. आतापर्यंत राजकीय पक्षांवर खर्चाचा हिशेब देण्याची जबाबदारी होती पण पैशाचा पुरवठा नियंत्रित नव्हता, आता मात्र पैशाची उपलब्धता कमी होणार असल्याने काळ्या पैशाचा वापर अवघड आहे. त्यांचा हा दावा तेव्हाच खरा ठरेल जेव्हा निवडणूक सुधारणा विनाविलंब अंमलात

येतील. असोसिएशन ऑफ डेमोक्रेटिक राइट्स म्हणजे एडीआरचे डॉ. त्रिलोचन शास्त्री यांनी असे म्हटले आहे की, पैशाच्या उपलब्धतेवर नोटाबंदीने परिणाम होईल व पैसे वाटणे अवघड होईल पण त्यामुळे राजकीय पक्ष मतदारांना इतर प्रलोभने दाखवतील. काही वस्तू फुकट देतील व तो पैसा तिजोरीतून जाईल. यावर सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणूक आयोगाला काही आदेश दिले आहेत पण त्याची अंमलबजावणी

स्थावर मालमत्ता क्षेत्रातील काळ्या पैशाने भारताला २००८ मधील आर्थिक पेचप्रसंगाच्या झळातून वाचवले असे म्हटले जाते पण निवडणुकात मात्र काळा पैसा घातकच असतो. ५०० व १००० च्या नोटा पंतप्रधानांनी योग्यवेळी रद्द केल्या आहेत. पाच राज्यातील विधानसभा निवडणुकांच्या आधी त्यांनी हा निर्णय घेतला. काही पक्ष व उमेदवारांकडे नोटा तयार होत्या पण त्या रद्द झाल्याने त्यांचे काय करावे हे त्यांना समजेनासे झाले.. मला व्यक्तीगत पातळीवर असे वाटते की, नोटाबंदीचा आगामी निवडणुकात मोठा परिणाम दिसेल.

गरजेची आहे. नोटाबंदी करताना निवडणूक सुधारणांचा हेतू नव्हता तरी त्याचे परिणाम होणार आहेत. सरकारने इ बँकिंग, इ वॉलेटचा प्रचार केला आहे. लोकांना त्याबाबत माहिती झाली आहे. काळा पैसा रोखण्यासाठी ही सकारात्मक बाब आहे. रिक्षावाला व भाजी विक्रेता यांनाही रोखीचे व्यवहार थांबवण्यास सांगण्यात आले. त्यामुळे बँकिंग व्यवस्था मजबूत होईल व आर्थिक समावेशकता वाढेल. त्यामुळे राजकीय पक्षांना रोख

देण्यांना प्राप्तीकरातून वगळण्याच्या मागण्या आल्या. वीस हजारांच्या देणग्या करमुक्त असाव्यात ही मागणी होती. तरीही राजकीय पक्ष रोखीतील देणग्या दाखवत होते. त्यातील ८० टक्के निधीतील अपारदर्शकतेची काळजी घेतली जाईल. वर्षाला सरासरी १००० कोटींच्या निधीचा यात समावेश आहे. पंतप्रधानांनी त्यांच्या पक्षाच्या आमदारांना ८ नोव्हेंबरनंतरचे बँक व्यवहार जाहीर करण्याचा आदेश दिला. त्यावर अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. माझे त्यावर मत असे की, या निर्णयावर टीका करणे किंवा पंतप्रधानांनी काय केले असते तर चांगले झाले असते यापेक्षा निर्णयाचे स्वागत करणेच योग्य आहे. राजकीय नेत्यांच्या आर्थिक कारभारात पारदर्शकता आणण्याच्या दिशेने ते पाऊल आहे. सरकारने बेनामी मालमत्ता व्यवहार विरोधी कायदा संमत करण्याचे ठरवले आहे. त्याचा निवडणुकातील काळ्या पैशाच्या वापरावर परिणाम होईल कारण बेनामी मालमत्ता व्यवहार हा निवडणूक निधीचा एक स्रोत आहे. नोटाबंदी म्हणजे निश्चलनीकरण हा खुल्या व सौहार्दपूर्ण निवडणुकांसाठी वरदान ठरणारा निर्णय ठरेल कारण यात रोखीविना व्यवहारांना महत्व असून त्यामुळे पारदर्शकता वाढत आहे. असे असले तरी प्रदीर्घ काळ रेंगाळलेल्या निवडणूक सुधारणा करण्यासाठी आता योग्य वेळ आली आहे व सरकार त्या करील अशी आशा आहे.

■■■

लेखक हे माजी मुख्य निवडणूक आयुक्त असून त्यांनी 'अॅन अनडॉक्युमेंटेड वंडर-द मेकिंग ऑफ द ग्रेट इंडियन इलेक्शन' हे पुस्तकही लिहिले आहे.

email: syquraishi@gmail.com

PUBLICATIONS DIVISION

website: publicationsdivision.nic.in

Some Prestigious Titles Now Available Online

- India 2016 (also available as eBook)
- Bharat 2016 (also available as eBook)
- Legends of Indian Silver Screen (also available as eBook)
- Abode Under The Dome
- Winged Wonders of Rashtrapati Bhavan
- Right of The Line : The President's Bodyguard
- Indra Dhanush
- The Presidential Retreats of India
- Rashtrapati Bhawan
- Belief In The Ballot (also available as eBook)
- Gandhi : Jeevan Aur Darshan (hindi)
- 1857 The Uprising
- Sardar Patel-Sachitra Jeevni(hindi) (also available as eBook)
- Sardar Patel - A Pictorial Biography (also available as eBook)
- Basohli Painting
- Kangra Painting
- Indian Women : Contemporary Essays
- Bharat Ki Ekta Ka Nirman (hindi) (also available as eBook)
- Yuva Sanyasi (hindi)
- Gazetteer of India Vol.2
- The Geet Govinda of Shri Jaydev
- Who's Who of Indian Martyrs (Vol-I)
- Who's Who of Indian Martyrs (Vol-II)
- Saga of Valour
- Some Aspects of Indian Culture
- Art & Science of Playing Tabla (also available as eBook)
- Indian Classical Dance
- Celebration of Life : Indian Folk Dance
- Nataraja
- Bengali Theatre: 200 Years (also available as eBook)
- Bihari Satsai (hindi)
- Bihari Satsai - A Commentary

- Eye In Art
- Looking Again At Indian Art
- The Life of Krishna In Indian Art
- Pahari Painting of Nala Damayanti Theme
- Ajanta Ka Vaibhav (hindi)
- Bharatiya Kala - Udhbhav Aur Vikas (hindi)
- Bharatiya Chitrakala Main Sangeet Tatva (hindi)
- South Indian Paintings
- Garhwal Chitrakala (hindi)
- A Moment In Time
- Samay, Cinema Aur Itihas (hindi)
- Indian Cinema Through The Century
- Bharatiya Cinema Ka Safarnama (hindi)
- A History of Socialism
- Lamps of India
- Bharat Ke Durg (hindi)
- Wood Carving of Gujarat
- Lawns And Gardens
- Paryavaran Sanrakshan : Chunotiyen Aur Samadhan (hindi)

eBooks

- Lokmanya Bal Gangadhar Tilak
- The Gospel of Buddha
- Introduction To Indian Music
- Sardar Vallabhbhai Patel
- Sardar Vallabhbhai Patel (Adhunik Bharat Ke Nirmata Series)
- Lauh Purush Sardar Patel
- Aise They Babu
- Mahatma Gandhi -A Pictorial Biography
- Gandhi In Champaran
- Mahatma Gandhi And One World

Printed Books available at flipkart.com
eBooks at kobo.com

कॅशलेस व्यवहाराचे स्वरूप आणि बदलती माध्यमे

डॉ. रविंद्र ठाकूर

कोणताही उद्योग व्यवसाय असो त्याची केवळ माहिती देवून संबंधीत घटकात त्या उद्योगाची, संस्थेची प्रतिमा आणि विश्वासाहता निर्माण करता येत नाही. त्यासाठी शास्त्रशुद्ध पध्दतीचा वापर व माध्यमांची मदत घेवून केलेल्या कामांची माहिती जनसंपर्काद्वारे देण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर करून उद्योग व्यवसाय वाढिस लावता येतो. प्रचार प्रसिध्दीच्या माध्यमातून संस्थांचा विकास साधला जातो. यासाठी जनसंपर्क विभागाची भूमिका महत्त्वाची असते.

वित्तीय क्षेत्रात गेल्या काही काळात वेगाने बदल घडू लागले आहेत. स्पर्धात्मक युगात हे क्षेत्र अधिक ग्राहकाभिमुख होऊ लागले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात ग्राहकांना सुलभ, जलद, कार्यक्षम आणि सुरक्षित आर्थिक सेवा देण्यासाठी प्रत्येक बँक प्रयत्न करीत आहेत. स्पर्धेच्या युगात ते आवश्यकही आहे. या बदलल्या व्यावसायीकीकरणामुळे ग्राहकाला उपलब्ध सेवांमधून त्याला हवी असलेली सेवा निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. बँकाची कार्यप्रणाली अधिक गतिमान झाली असून त्यांच्या समोरील जोखीम वाढली आहे. ही जोखीम लक्षात घेऊन बँकांनी माहिती तंत्रज्ञानाधारित आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा राबविण्यास सुरुवात केली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात बँकिंग क्षेत्रात नवनवीन बदल पहावयास मिळत आहेत. बँकिंगचे व्हीजन २०२० नव्या तंत्रज्ञानात पहायला मिळणार असून नवीन आव्हानांना सामोरे जाताना बदलत्या माध्यमांच्या परिस्थितीला आत्मसात करून वित्तीय संस्थांनी आपली प्रगती केली पाहिजे.

गेल्या काही दिवस भारत देशाची अर्थव्यवस्था चलनातून कॅशलेसकडे मार्गक्रमण करत असल्याचे दिसत आहे.

पाचशे व एक हजारच्या जुन्या नोटा चलनातून रद्द झाल्यामुळे बिना रोखीचे व्यवहार वाढण्यास मोठ्या प्रमाणावर सुरुवात झालेली आहे. लहान लहान व्यावसायिकांनी आर्थिक व्यवहारासाठी पीओएस माशिन, पे-टीएम, बडी, इंटरनेट, बँकींग या अद्ययावत बँकींगशी संबंधित प्रणालीचा वापर सुरू करून आपल्या व्यवसायाला गतीमान करण्याबरोबरच कॅशलेस अर्थव्यवस्था संकल्पनेचा पाया अधिक मजबूत करण्यास हातभार लावलेला आहे.

कोणताही उद्योग व्यवसाय असो त्याची केवळ माहिती देवून संबंधीत घटकात त्या उद्योगाची संस्थेची प्रतिमा आणि विश्वासाहता निर्माण करता येत नाही. त्यासाठी शास्त्रशुद्ध पध्दतीचा वापर व माध्यमांची मदत घेवून केलेल्या कामांची माहिती जनसंपर्काद्वारे देण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर करून उद्योग व्यवसाय वाढिस लावता येतो. प्रचार प्रसिध्दीच्या माध्यमातून संस्थांचा विकास साधला जातो. यासाठी जनसंपर्क विभागाची भूमिका महत्त्वाची असते.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात बदलत्या काळाच्या प्रवाहाबरोबरच परिवर्तनासाठी सहकार, उद्योगक्षेत्रास, जनसंपर्काची जोड दिली तर सहकार

उद्योगक्षेत्रात अधिक गतीने परिणामकारक यश मिळविता येईल. वित्तीय संस्थानी स्पर्धेच्या युगात, जनसंपर्काच्या प्रभावी माध्यमांचा उपयोग करून, बदलत्या सामाजिक माध्यमांच्या युगात प्रगतीसाठी नवी दिशा देणारा ठरू शकतो.

जॉन नेस बीड यांनी म्हटल्याप्रमाणे नव्या जागतिक अर्थसत्तेसाठी सर्वसामान्य माणसाचे जीवनमान उंचाविणे अधिक फलदायी ठरत असते, वित्तीय संस्था(बँका) केवळ पैशांच्या देवाणघेवाणीचा व्यवहार करणाऱ्या नसून त्या मानवी जीवनाला कलाटणी देणाऱ्या ठरतात. तसेच मानवाच्या विकासात महत्वाची भूमिका बजावतात.

‘स्कॉट मॅकवीर’ यांच्या व्हिजन ऑफ मॉडर्नीटी या पुस्तकात म्हटल्याप्रमाणे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सर्वसामान्य माणसाचे अस्तित्व समृद्ध करणे हा सहकाराचा आणि वित्तीय संस्थांचा महत्वाचा भाग आहे. जनसंपर्काचा उद्गाता आय.व्ही ली याने मांडलेले आर.ए.सी.ई (रेस) हे सूत्र वित्तीय संस्थांच्या बाबतीत तंतोतंत लागू पडते. म्हणूनच या विषयाला महत्त्व प्राप्त होते. कोणत्याही संस्थेला संबंधीत घटकांत आपली प्रतिमा उज्वल करण्यासाठी जनसंपर्क शास्त्राचा उपयोग अपरिहार्य ठरतो. त्यामुळे सहकार क्षेत्र (बँका) सुध्दा याला अपवाद ठरू शकत नाही.

कॅशलेस अर्थव्यवस्था- एखाद्या वस्तुचे मुल्य अथवा सेवेचा मोबदला, देयकांचा भरणा डेबिट/क्रेडिट कार्डद्वारे अथवा इंटरनेटच्या आधारे बँकींग प्रणालीचा वापर करून अथवा मोबाईलवरील विविध ॲप्सच्या माध्यमातून करणे, त्यासाठी कोणत्याही प्रकारे रोख कागदी चलन

वापरले नाही तर तो व्यवहार रोकडरहीत म्हणता येईल. संपूर्णपणे रोकडरहीत अर्थव्यवस्था असणारा एकही देश आज जगात नाही. कॅशलेस व्यवहारांचा अधिकाधिक वापर करणाऱ्यांमध्ये प्रगत राष्ट्रांचा समावेश असला तरी मुख्यतः डेन्मार्क, नार्वे स्वीडन हे देश वेगाने रोकडरहीत अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत आहेत अमेरिकेत आज देखील सुमारे ४५ टक्के व्यवहार रोख रक्कमेत केले जातात.

डेन्मार्क किंवा स्वीडन सर्वप्रथम संपूर्णतः कॅशलेस होण्याची शक्यता आहे. तरी त्यासाठी अजून किमान पाच ते दहा वर्षे लागतील असा अर्थतज्ञांचा अंदाज आहे.

भारतात रोकडरहीत व्यवहारामध्ये फारशी प्रगती नाही. क्रेडिट अथवा डेबिट कार्डांचा वापर करून वस्तू किंवा सेवा खरेदी देयकांचा भरणा यांचा रोकडरहीत व्यवहारात मुख्यतः समावेश करावा लागेल. कार्डच्या आधारे व्यवहार करण्यासाठी पीओएस यंत्राची (कार्ड स्वाइप यंत्र) गरज भासते. कॅशलेस काळा पैसा आणि भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढाई हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून पंतप्रधानांनी ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा बंदीचा निर्णय घेतला देशात कॅशलेस अर्थव्यवस्था आणण्याचे स्वप्न त्यांनी पाहिले. महाराष्ट्रही याकडे वाटचाल करित आहे. येत्या तीन महिन्यात संपूर्ण कॅशलेस व्यवहारासाठी प्रयत्न करण्यात येत असून नागरिकांना आर्थिक व्यवहार मोबाईलच्या माध्यमातून करता यावा यासाठी महावॉलेट सुविधा सुरु करण्यात येणार असून असे ई-वॉलेट सुरु करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरणार आहे.व्यवहारासाठी जनधन योजना

आधार क्रमांक आणि मोबाईल या त्रिसुत्रीचा वापर करण्यात येवून भविष्यात व्यवहार कॅशलेस केले जाणार आहेत. विविध शासकीय विभाग सुध्दा त्यांचे व्यवहार कॅशलेस करण्यासाठी प्रयत्न करित आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करित महाराष्ट्र राज्य स्वतःचे महावॉलेट तयार करणार असून या ई- वॉलेटच्या माध्यमातून सर्व व्यवहार मोबाईलद्वारे करण्यात येणार आहे. कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचा सर्वाधिक फायदा हा गोरगरिबांना होणार असून मजूर शेतमजूर, शेतकरी यांच्या जीवनात यामुळे परिवर्तन येईल, असा विश्वास अर्थतज्ञांनी वर्तविला आहे.

अद्ययावत तंत्रज्ञान - स्पर्धेच्या युगात देशातील तसेच महाराष्ट्रातील वित्तीय संस्थांचे स्वरूप बदललेले असून ‘विकास बँकींग’ ही संकल्पना कालबाह्य झाली असून ‘ई बँकींग’ ही संकल्पना पुढे आली आहे. इंटरनेट बँकींग मध्ये ग्राहक केंद्रस्थानी माणून बँकांनी आपल्या कार्यपध्दतीत बदल केले आहेत. आपला ग्राहक वर्ग कोणत्या स्वरूपाचा आहे, त्याप्रमाणे त्याला कोणत्या सेवा सुविधा दिल्या पाहिजेत. याचा सर्व अभ्यास करून बँकांनी समाजाभिमुख कार्यपध्दतीचा अवलंब करून आपल्या व्यवसायात पारदर्शकता आणून बदल केले आहेत. एकविसाव्या शतकात बँकांचे स्वरूप पुर्णपणे आधुनिक झाले आहे. संगणक युगात वित्तीय संस्थांचे स्वरूप जसे बदलत गेले. त्याप्रमाणे जनसंपर्क साधने, माध्यमे सुध्दा बदलत गेली आहे. आज ई- जनसंपर्काचे युग आले आहे. या युगात जगातील कोणत्याही ठिकाणाहून जनसंपर्क साधला जातो.

भारतीय बँक व्यवसायात मोठया

प्रमाणावर ATM (ऑटोमॅटीक टेल्लर मशीन) (स्वयंचलित गणना) यंत्रांचा वापर सुरू झाल्यामुळे प्रत्येक खातेदाराला कोठूनही पैसे काढणे सोपे झाले आहे. ही बँकींग व्यवहारातील मोठी क्रांती आहे. इंटरनेटमुळे सर्व बँका एकमेकांना जोडल्या गेल्या असून यामुळे बँकातील कामे देखील सुलभ झाले आहे. याच बरोबर क्रेडिट कार्ड, डेबीट कार्ड किसान कार्ड - ई बँकींग, कोर बँकींग अशा नवीन सुविधा बँकांनी ग्राहकांना दिल्या आहेत.

माध्यमांचे बदलले स्वरूप-

जनसंपर्काचे स्वरूप हे फार व्यापक आहे. काळानुसार जनसंपर्काचे स्वरूप बदलत गेले आहे. जनसंपर्काची सुरुवात गावातील चावडीवरील सभा दंवडी देण्यापासून सुरू होऊन ती आज ई- जनसंपर्कापर्यंत येऊन पोहचली आहे. इंटरनेटच्या युगात जनसंपर्क माध्यमांचे महत्त्व वाढले असून विविध माध्यमांद्वारे जनसंपर्क साधला जात आहे. आजच्या स्पर्धेच्या युगात आपल्या संस्थेचा किंवा उद्योगाचा व्यवसाय चांगला वृद्धीगत होण्यासाठी संस्थाने किंवा उद्योगांनी जनसंपर्काच्या सकारात्मक बाबींचा अवलंब करून संस्थेची प्रतिमा उंचविण्याच्या दृष्टीने कार्य केले पाहिजे. वित्तीय जनसंपर्कासाठी विविध प्रगत माध्यमांचा वापर करून संस्थेची ग्राहकांच्या मनातील विश्वाहता जपण्याचा प्रयत्न प्रत्येक संस्था, उद्योग करत आहेत. वित्तीय संस्थींनी स्पर्धेच्या युगात आधुनिकतेची कास धरली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात बँकांनी आपल्या कार्यपध्दतीत बदल केले असून ग्राहकांनी सुध्दा हे बदल स्विकारले आहेत. बदललेल्या वित्तीय व्यवहाराची माहिती ग्राहकापर्यंत पोहचविण्यासाठी बँकांनी नवमाध्यमांचा वापर सुरू केला आहे.

नेट बँकींग - बँकेत जाऊन कागदपत्राच्या (धनादेश पावती) आधारे व्यवहार करण्याची पध्दत डिजिटल या माध्यमातून करणे म्हणजे नेट बँकींग. संगणक साक्षरता आलेल्या ग्राहकांमध्ये ही पध्दत सर्रास वापरली जाते याला सिटीजन असा दुसरा शब्द आहे. त्यामाध्यमातून पैशासंदर्भातील सर्व व्यवहार करता येतात काही सहकारी आणि सरकारी बँकांमध्ये तसेच खाजगी बँकांमध्ये नेट बँकींगद्वारे म्हणजे ऑनलाईन व्यवहार केले जातात.

मोबाईल बँकींग सोशल मिडीया

कॅशलेस व्यवहारांचा अधिकाधिक वापर करणाऱ्यांमध्ये प्रगत राष्ट्रांचा समावेश असला तरी मुख्यतः डेन्मार्क, नार्वे स्वीडन हे देश वेगाने रोकडरहीत अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत आहेत अमेरिकेत आज देखील सुमारे ४५ टक्के व्यवहार रोख रक्कमेत केले जातात डेन्मार्क किंवा स्वीडन सर्वप्रथम संपूर्णतः कॅशलेस होण्याची शक्यता आहे. तरी त्यासाठी अजून किमान पाच ते दहा वर्षे लागतील असा अर्थतज्ञांचा अंदाज आहे.

मध्ये स्मार्ट फोन (मोबाईल) द्वारे बँकेतील आपल्या खात्या संदर्भातील सर्व व्यवहारांची अद्ययावत स्वरूपात माहिती ग्राहकाला मिळते. यासाठी बँकेत मोबाईल नंबर ची नोंद करणे आवश्यक असते आज ई- जनसंपर्काचे युग आले आहे. या युगात जगातील कोणत्याही ठिकाणाहून जनसंपर्क साधला जातो.

समारोप: एकविसाव्या शतकात पदार्पण करीत असतांना संवाद क्रांती

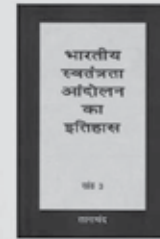
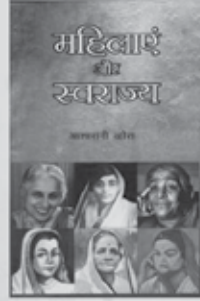
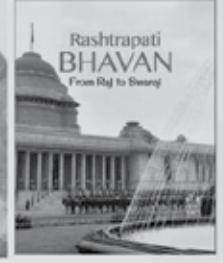
मुळे संवाद वहनाचे चित्र झपाटयाने बदलत आहे. जनसंपर्क व्यवसाय सुध्दा याला अपवाद नाही. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात एका नवीन क्रांतीमुळे माध्यमांची गुणवत्ता वाढली आहे. बदलत्या युगात माध्यमे प्रगती करत आहेत. वृत्तपत्र, दूरदर्शन आकाशवाणी, सोशल मिडिया या माध्यमांद्वारे जनसंपर्क साधला जात आहे. माध्यम कोणतेही असो दूरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्र असो की इंटरनेट सुविधा या सर्व प्रसार माध्यमांचे मुलभूत कार्य हे माहिती व शिक्षण देणे हे होय. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी माहितीचा प्रसार करण्याचे काम ही माध्यमे सक्षम पणे करतात. सर्व माध्यमांशी संबंधीत नव्यानव्या सुधारणामुळे माध्यमांच्या कार्यात एक गती निर्माण झाली आहे. सर्वच क्षेत्रात माध्यमांच्या प्रगतीचा फायदा होतांना दिसतो.

जनसंपर्काच्या विविध माध्यमांमध्ये खरा बदल झाला तो १९९० च्या दशकानंतर या बदलाची दोन कारणे आहेत. एक आर्थिक व दुसरे तंत्रज्ञाविषयक हे येथे विशेष नमुद करावे लागेल. भारतामध्ये उदारिकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकरणाचे आव्हान तर दुसऱ्या बाजूला बदलत्या तंत्रज्ञानाचे आव्हान होते. यातून माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रगती होत गेली पुढे यांचा फायदा सर्वच क्षेत्रांना झाला. माध्यमे सुध्दा यात प्रगत झाली व आज माध्यमांचे युग सर्वांना अनुभवयास मिळत आहे.

■■■

लेखक महाराष्ट्र शासनाच्या जनसंपर्क विभागात सहाय्यक संचालक आहेत.

email: rdthakur2073@gmail.com

चुनी हुई पुस्तकें अब ऑनलाइन बिक्री के लिए उपलब्ध
स्वतंत्रता संग्राम, आधुनिक भारत के निर्माता, इतिहास,
कला-संस्कृति, राष्ट्रपति भवन श्रृंखला और अन्य विभिन्न श्रेणियों की
पुस्तकों के लिए कृपया
भारतकोष पोर्टल

<https://bharatkosh.gov.in/Product>

अथवा

publicationsdivision.nic.in

पर जाएं।

प्रकाशन विभाग

सूचना और प्रसारण मंत्रालय
भारत सरकार

अपनी प्रतियां सुरक्षित कराने एवं व्यापार संबंधी पूछताछ के लिए कृपया संपर्क करें: 011-24369549, 24362927

ई-मेल: dpdonlinebooks@gmail.com

@DPD_India

@publicationsdivision

योजना

४८ फेब्रुवारी, २०१७

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था आणि सायबर सुरक्षा

डॉ. बी.एम.मेहत्रे

माहितीची गुप्तता राखणे, संपूर्ण माहिती उपलब्ध असणे आणि ती माहिती इच्छित स्थळी वेळेत उपलब्ध असणे, हाच माहितीच्या, सुरक्षित ठेवण्यामागचा मुख्य उद्देश आहे. या तीन परिमाणांना सुरक्षा विषयक ध्येये किंवा सायबर सुरक्षेद्वारे सेवा असेही म्हटले जाते. याखेरीज इतर सुरक्षाविषयक उद्दीष्टांमध्ये माहितीचा सच्चेपणा, अधिकृतता, स्विकारार्हता तसेच हिशोबीपणा यांचा समावेश आहे.

तंत्रज्ञानामुळे लागलेल्या नवनवीन शोधांनी आधुनिक समाजाला अनेक उपयुक्त सोयीसुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यापैकी सगळ्यात महत्त्वाची सुविधा म्हणजे “कुठल्याही वेळी कुठेही” आवश्यक काम करायची मुभा मिळणे. याचाच अर्थ, सायबर विश्वात, दिवस-रात्री पैकी कुठल्याही वेळी जगभरात कुठेही बसून आपल्याला हवे ते काम करता येते. उदाहरणार्थ तिकिटे खरेदी करणे, कोणत्याही प्रकारचे शुल्क भरणे, हव्या असलेल्या वस्तू आणि सेवांची मागणी ऑनलाईन नोंदविणे यासारखी कामे आपल्या सवडीने करणे सोयीस्कर झाले आहे. इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणेचा वापर करून अशा प्रकारे व्यवहार करणाऱ्या प्रणालीचे प्रथम मार्गदर्शक प्रदर्शन २००१ मध्ये हैदराबाद इथे केले गेले. संपूर्ण इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली बसवून घरगुती वापराच्या पाण्याच्या शुल्काचा भरणा ऑनलाईन पध्दतीने करण्याची यंत्रणा तिथे प्रथम वापरात आणली. या प्रणालीमध्ये आंध्र बँक, हैदराबाद महानगर पाणीपुवठा आणि मलनिःसारण मंडळ (HMWSSB) बँकींग तंत्रज्ञान विकास आणि संशोधन संस्था तसेच कॉम्प्युटरद्वारे परस्पर

संपर्क साधून देणारी कंपनी या सर्व संस्था संयुक्त विद्यमाने कार्यरत आहेत. पाण्याच्या शुल्काचा भरणा आंध्र बँकेने स्थानिक खातेदाराला दिलेल्या ई-चेकद्वारे होतो. पाणी पुरवठा मंडळ आंध्र बँकेच्या सहकार्याने नागरिकांना पाण्याच्या बिलांचे वाटप कॉम्प्युटर द्वारे करते.

माहितीची गुप्तता राखणे, संपूर्ण माहिती उपलब्ध असणे आणि ती माहिती इच्छित स्थळी वेळेत उपलब्ध असणे हाच माहितीच्या, सुरक्षित ठेवण्यामागचा मुख्य उद्देश आहे. या तीन परिमाणांना सुरक्षा विषयक ध्येये किंवा सायबर सुरक्षेद्वारे सेवा असेही म्हटले जाते. याखेरीज इतर सुरक्षाविषयक उद्दीष्टांमध्ये माहितीचा सच्चेपणा, अधिकृतता, स्विकारार्हता तसेच हिशोबीपणा यांचा समावेश आहे. माहिती सुरक्षित ठेवण्याचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी सायबर सुरक्षा ही एक प्रक्रिया एक तंत्र किंवा एक प्रक्रिया आहे. असे म्हणता येईल. सायबर सुरक्षा किंवा माहिती सुरक्षा यांचे वर्णन करण्यासाठी काही विशिष्ट परिभाषा वापरली जाते. उदाहरणार्थ, माहिती तंत्रज्ञान सुरक्षा, डिजिटल सुरक्षा, इलेक्ट्रॉनिक सुरक्षा, प्रणाली सुरक्षा, इंटरनेट सुरक्षा इत्यादी.

आपण ऑनलाईन बँकींगचे उदाहरण घेऊया. खातेदाराचे नाव, पत्ता, बँकेतली

शिल्लक रक्कम तसेच त्या खात्यामधले देवाण-धेवाणीसारखे महत्त्वाचे तपशील कोणत्याही बँकेसाठी आणि तिच्या खातेदारांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे असतात. ही सर्व माहिती गोपनीय ठेवणे. इतरांपासून गुप्त ठेवणे आणि फक्त खातेदार आणि बँकेचे अधिकृत कर्मचारी किंवा बँकेने नियुक्त केलेल्या व्यक्तींनाच ही माहिती उपलब्ध होणे महत्त्वाचे आहे. यांच्याशिवाय इतर कोणालाही ही माहिती उपलब्ध होणे किंवा ही माहिती फुटणे याला माहितीच्या सुरक्षेचा भंग होणे असे म्हटले जाते. तसेच खातेदार आणि बँक यांच्यातला संवाद गुप्त आणि सुरक्षित असायला हवा आणि खातेदाराने बँकेला पाठवलेला किंवा बँकेने खातेदाराला पाठवलेला संदेश जसाच्या तसा काही बदल न होता एकमेकांपर्यंत पोचायला हवा, दोघांच्या मधल्या संक्रमणात त्यात काहीही बदल व्हायला नको. यालाच माहिती अथवा संदेशाचा अखंडीत दर्जा असे म्हणतात. अशा प्रकारचे माहितीचे अखंडत्व आणि गोपनीयता प्राप्त

युजर आयडी आणि पासवर्ड मिळवण्यासाठी हे हॅकर्स विविध पध्दतींचा अवलंब करतात. त्यापैकी एक लोकप्रिय पध्दत म्हणजे तीस दशलक्ष डॉलर्स किंवा तत्सम आकर्षक रकमेची लॉटरी जिंकल्याचे इमेल शेकडो जणांना एकाच वेळी पाठवून देणे. अशा इमेल ला एकदा उत्तर दिले की, त्यानंतर अनेक प्रलोभने दाखवून तुमचा युजर आयडी आणि पासवर्ड काढून घेणे, नोंदणी फी ची मागणी करणे. अशा प्रकारे गोपनीय माहिती काढून घेण्याच्या प्रक्रियेला 'फिशिंग' म्हणतात.

करण्याची एक पध्दत म्हणजे एनक्रिप्शन म्हणजेच माहिती सांकेतिक लिपीत किंवा इतर प्रकारे कूटबध्द करून ठेवणे. यामध्ये संदेशातले मूळ शब्द गणिती समीकरणे वापरून वेगळ्याच प्रकारे लिहून ठेवले जातात. जेणेकरून संबंधित व्यक्तीशिवाय इतर कोणी तो संदेश वाचला तर त्याला

त्याचा अर्थ लागू शकत नाही. अशा प्रकारे कूटबध्द केलेला संदेश इच्छित व्यक्तीकडे पोहोचल्यानंतर ती व्यक्ती तशाच प्रकारची गणिती समीकरणे वापरून सांकेतिक भाषेतून साध्या परिचित भाषेत रूपांतरीत करून घेते आणि पाठवलेल्या माहिती वा संदेशाचा उपयोग करून पुढचे काम करते. "उपलब्धता सेवा" माहितीचा वापर केव्हाही कुठेही करण्याची सोय आणि खातेदारापर्यंत सुरक्षित पोहोचण्याची हमी देते. माहितीच्या सुरक्षेसाठीच्या यंत्रणेचा तो एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे.

कॉम्प्युटर आणि इतर डिजीटल साधनांचा वापर करून इंटरनेटद्वारे सायबर अवकाशातली आवश्यक माहिती मिळवण्यासाठीची एक पध्दत म्हणजे वापरणाऱ्याचे नाव (user Name/Customer ID) आणि अधिकृत पासवर्ड वापरणे. नोंदणी करताना किंवा एनरोलमेंटच्या प्रक्रियेच्या वेळी पहिल्यांदाच आणि एकदाच कस्टमर आयडी आणि पासवर्ड दिला जाता. एकदा

Menu State Bank of India - Perso X +

< > STATE BANK OF INDIA [IN] retail.onlinesbi.com/retail/login.htm

Welcome to revamped version of onlinesbi.
If your page appears hazy, please refresh this page by pressing ctrl + F5

Login to OnlineSBI Welcome to Personal Internet Banking

(CARE: Username and password are case sensitive.)

Username* Password*

New User? Register here
Forgot Login Password
Forgot Username

Login Reset

Enable Virtual Keyboard

For better security use the Online Virtual Keyboard to login. More ...

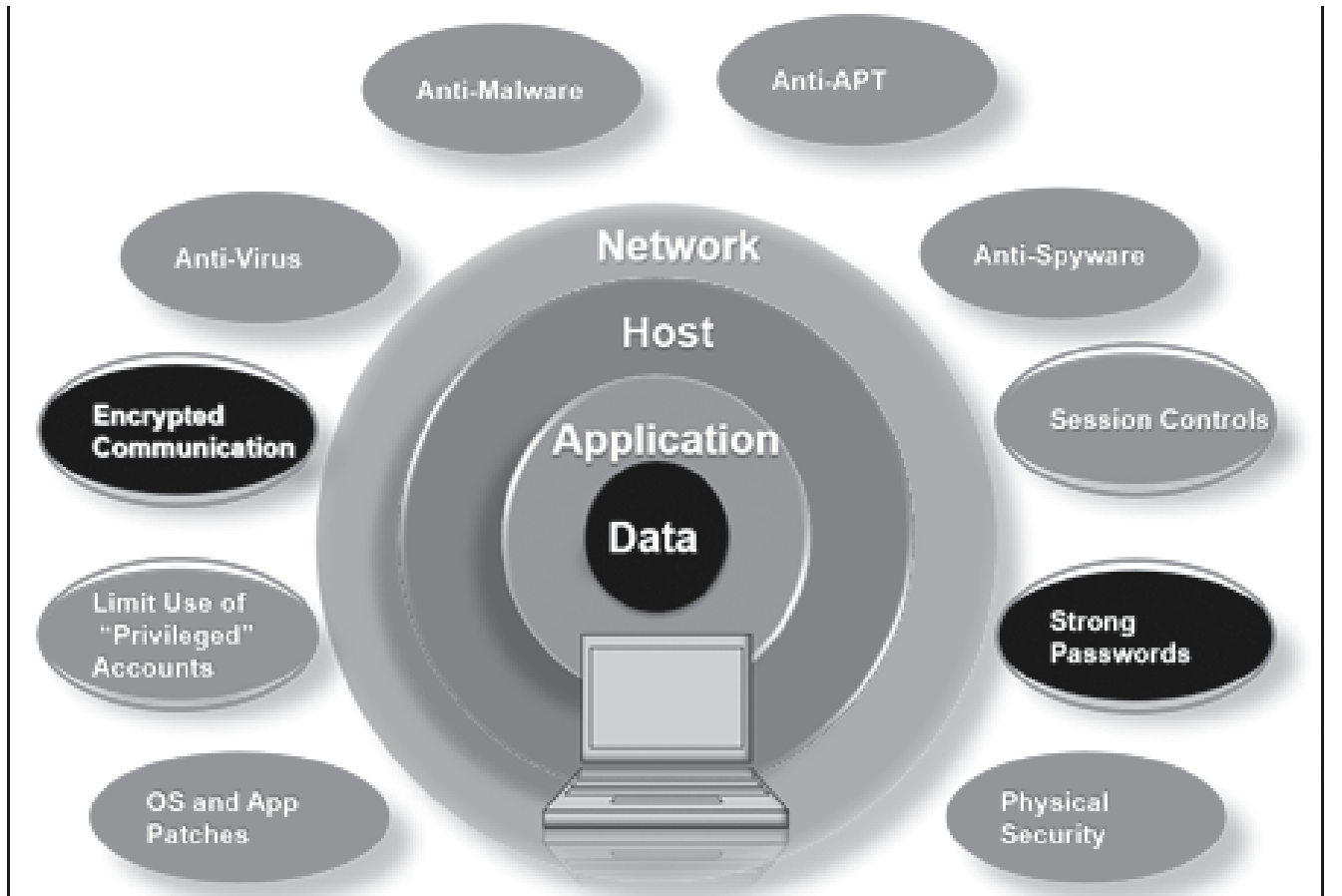
एनरोल केल्यानंतर पुढे प्रत्येक वेळी माहिती मिळवणे किंवा इतर व्यवहार करण्यासाठी ते खाते उघडताना तोच आयडी आणि पासवर्ड वापरता येतो. इंटरनेटवर सध्या उपलब्ध असलेल्या अनेक सुविधा याच पध्दतीने वापरता येतात. त्या सुविधा वापरण्यासाठीच्या प्रणाली कूटबध्द पध्दतीनेच इंटरनेटवर उपलब्ध करून दिल्या आहेत. आकृती क्रमांक २ मध्ये अशा प्रकारची सुरक्षित लॉग इन संकेतस्थळांची माहिती दिली आहे. त्यात बँकेच्या नावाबरोबरचे हिरवे कुलुपाचे चिन्ह आहे त्याकडे लक्ष द्या. या चिन्हाचा अर्थ असा आहे की, तुम्ही सुरक्षित सायबर प्रणालीमध्ये लॉग इन करणार आहात. या प्रणालीचा वापर करण्यासाठी तुम्हाला युजर आयडी आणि पासवर्ड ची गरज आहे. पासवर्ड हा कुलूप उघडू शकणाऱ्या चावी सारखा आहे.

म्हणून तो गोपनीय ठेवणे आवश्यक आहे. पासवर्ड दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला

आपल्याकडच्या तरूणा अभियंत्यांना येत्या काळात या क्षेत्रात काम करून व्यावसायिक कारकीर्द घडविण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. कारण आजच्या काळात अवघे जगच सायबर विश्वात काम करत आहे. आणि सध्या सायबर सुरक्षा हा प्रत्येकाच्याच चिंतेचा विषय झाला आहे.

सांगू नये कारण कॉम्प्युटर प्रणालीसाठी युजर आयडी आणि पासवर्ड हीच त्या खातेदाराची ओळख असते. ज्या कोणाकडे या दोन गोष्टी असतील तो त्या

प्रणालीचा मालक असतो. म्हणजेच युजर आयडी आणि पासवर्ड वापरून कोणीही ती प्रणाली कार्यरत करू शकतो. विविध कारणांसाठी हे विशिष्ट युजर आयडी आणि पासवर्ड मिळवण्यासाठी सायबर गुन्हेगार सतत प्रयत्न करत असतात. या गुन्हेगारांना 'हॅकर्स' असे म्हटले जाते. युजर आयडी आणि पासवर्ड मिळवण्यासाठी हे हॅकर्स विविध पध्दतींचा अवलंब करतात. त्यापैकी एक लोकप्रिय पध्दत म्हणजे तीस दशलक्ष डॉलर्स किंवा तत्सम आकर्षक रकमेची लॉटरी जिंकल्याचे इमेल शेकडो जणांना एकाच वेळी पाठवून देणे. अशा इमेल ला एकदा उत्तर दिले की, त्यानंतर अनेक प्रलोभने दाखवून तुमचा युजर आयडी आणि पासवर्ड काढून घेणे, नोंदणी फी ची मागणी करणे. अशा प्रकारे गोपनीय माहिती काढून घेण्याच्या प्रक्रियेला 'फिशिंग'

म्हणतात. फिशींगच्या इतर पध्दतीमध्ये गोपनीय माहिती पळवण्यासाठी हॅकर्स सायबर हल्ले करत राहतात. यात ते सोशल इंजिनियरिंग, स्कॅनिंग करणे, त्यामधल्या फटी शोधणे आणि त्यामधून पाहिजे ती गोपनीय माहिती पळवणे यांचा समावेश आहे. अशा प्रकारे गोपनीय माहिती मिळवण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे आणि त्यातून विविध प्रणाली किंवा यंत्रणांमध्ये प्रवेश करून त्यातून विविध गुन्हे घडविणे याला 'सायबर हल्ले' असे म्हणतात.

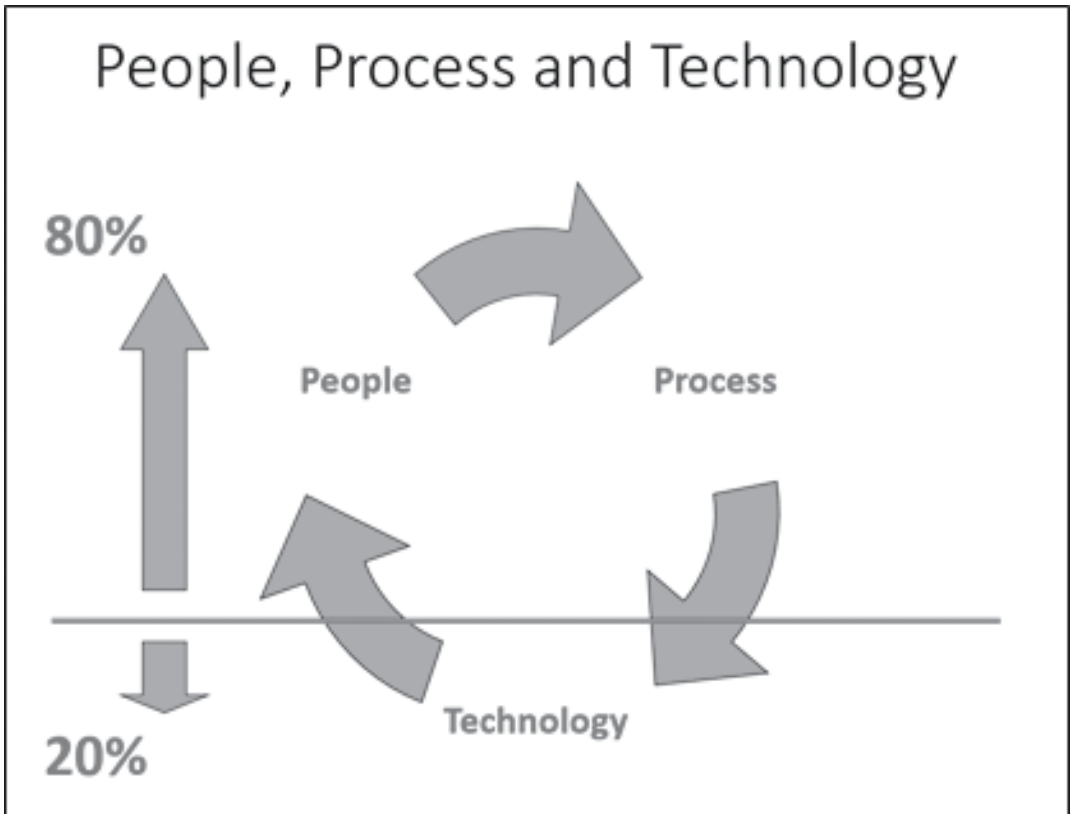
अत्यंत महत्त्वाच्या आणि कठीण कामांसाठीच्या प्रणालींमध्ये असे सायबर हल्ले परतावून लावण्यासाठीच्या उपाय योजनांची व्यवस्था केलेली असते. मोठ्या-मोठ्या संस्थांच्या माहिती सुरक्षा यंत्रणेमध्ये सायबर सुरक्षेसाठी स्वतंत्र कार्यक्षम केंद्रे उभारण्याची गरज असते. ही केंद्रे अंतर्गत माहितीला निर्माण होणाऱ्या धोक्यांवर लक्ष ठेवतात. आणि त्याप्रमाणे विविध विभागांना सावधानतेचे

इशारे देतात. फसव्या धोक्यांच्या सूचना वारंवार येत असल्यामुळे यंत्रणा किंवा प्रणालीमध्ये काम करणाऱ्या अधिकारी व्यक्तींना त्यांच्याकडे लक्ष द्यावे लागते. सर्वसाधारणपणे प्रणालीतल्या माहितीची काळजी घेणे, त्यांच्या वापराची व्यवस्था बघणे, खातेदार आणि नेटवर्कची गोपनीयता जपणे, माहितीच्या संपदेची परिमाणे अचूक ठेवणे आणि यंत्रणा बिनधोक कार्यरत ठेवण्यासाठीच्या पायाभूत सुविधा कार्यक्षम ठेवणे यासाठी विविध पातळ्यांवर संरक्षणाचा बंदोबस्त केलेला असतो. याचे स्पष्टीकरण आकृती क्रमांक २ मध्ये दिले आहे.

सायबर सुरक्षेचे प्रशासन आणि व्यवस्थापन हे जनता (People) प्रक्रिया, (Process) आणि तंत्रज्ञान (Technology) (PPT) या यंत्रणेद्वारे होत असते. आकृती क्रमांक ३ मध्ये दाखवल्याप्रमाणे माहितीची सुरक्षितता त्या यंत्रणेत वापरलेल्या तंत्रज्ञानापेक्षा त्यात समाविष्ट असणाऱ्या

किंवा कार्यरत असणाऱ्या लोकांवर जास्त अवलंबून असते. एखाद्या यंत्रणेत वापरलेले तंत्रज्ञान योग्य प्रकारे कार्यरत असेल आणि त्या त्या कामासाठी त्याची मांडणी व्यवस्थित केली असेल तर ते तंत्रज्ञान ठरविल्याप्रमाणे काम करते मात्र त्यावर काम करणारी माणसे वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेगवेगळी वागणूक दाखवतात. विविध संस्कार आणि संस्कृतीतून आलेल्या माणसांची परिस्थितीनुरूप बदलण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती बघता अशा प्रणालींवर काम करण्याची पध्दत आणि प्रक्रिया एकच ठेवण्याची दक्षता घ्यावी लागते.

सायबर सुरक्षा हे कौशल्यावर आधारीत तंत्रज्ञान आहे. आणि हे त्या त्या प्रणालीतल्या पायाभूत सुविधांचे सखोल ज्ञान, कामाची पध्दती, कॉम्प्युटरची नेटवर्कस आणि विशिष्ट प्रोग्रॅमिंग भाषा वापरून तयार केलेली विविध ऍप्लिकेशन्स यांच्यामुळे योग्य ती कामगिरी करू शकते. आपल्याकडच्या

तरुण अभियंत्यांना येत्या काळात या क्षेत्रात काम करून व्यावसायिक कारकीर्द घडविण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. कारण आजच्या काळात अवघे जगच सायबर विश्वात काम करत आहे. आणि सध्या सायबर सुरक्षा हा प्रत्येकाच्याच चिंतेचा विषय झाला आहे. **पासवर्ड गोपनीय आणि सुरक्षित ठेवण्यासाठी काही सूचना :**

- पासवर्ड मध्ये ८ ते १० वर्ण असावेत किंवा त्यापेक्षा जास्तवर्ण चालतील त्यात अक्षरे आणि आकड्यांचा सुयोग्य मेळ असावा.
- त्यामध्ये कॅपिटल आणि स्मॉल अक्षरांचे मिश्रण असावे.
- त्यामध्ये विशिष्ट किंवा विशेष वर्णांचा अंतर्भाव करायला परवानगी आहे.
- प्रत्येकाने आपल्या आवडीच्या एकापेक्षा जास्त भाषांमधले आवडते शब्द पासवर्ड म्हणून ठेवावेत, ज्यांच्याविषयी अंदाज बांधणे कठीण जाईल.
- पासवर्ड सतत बदलत रहायला हवा.
- कोणाचेही नाव,पत्ता, जन्मतारीख इत्यादी शब्द पासवर्ड म्हणून वापरू नये कारण ते कोणालाही सहज ओळखता येतात.
- शब्दकोशातले शब्द जसेच्या तसे पासवर्ड म्हणून वापरू नये.
- कोणतेही समीकरण वा त्याची उकल, पासवर्ड म्हणून ठेवू नये.

कॉम्प्युटर, लॅपटॉप, मोबाईलद्वारे इंटरनेट वापरण्यासाठी सुरक्षा विषयक सूचना :-

- आपली उपकरणे सतत अदययावत ठेवावी.
- योग्य आणि सतत वेगळा पासवर्ड वापरत रहावा.
- इंटरनेट वरून किंवा दुसऱ्या

उपकरणावरून आपल्या उपकरणात माहिती किंवा ऍप डाऊनलोड करताना नेहमी अधिकृत संकेतस्थळावरून करावी.

- प्रशासकीय यंत्रणेचा वापर करावा.
- काम झाल्यावर उपकरण योग्य पध्दतीने बंद करावे.
- उपकरणाशी संबंधित युजर आयडी, पासवर्ड कूटबद्ध करून वापरावे.
- युएसबी किंवा इतर पेन ड्राईव्ह सारखी बाह्य उपकरणे वापरताना सावधगिरी बाळगावी.
- ऑनलाईन बँकिंग सारखे संवेदनशील व्यवहार करायचे तर ते फक्त स्वतःच्याच कॉम्प्युटर वरून करावे.
- आपल्या उपकरणावरच्या माहितीचा नियमितपणे बॅकअप घेत रहावे.
- इतर माध्यमे किंवा समाजमाध्यमांमध्ये इंटरनेटद्वारे आपली माहिती उघड करण्यापूर्वी नीट विचार करावा मगच या माध्यमांवर आपली व्यक्तिगत माहिती अपलोड करावी.

विविध संस्था, यंत्रणा आणि नेटवर्क प्रशासकांसाठी सुरक्षाविषयक सूचना :-

- सर्वोच्च व्यवस्थापनाकडून मंजूर करून घेतलेली सुरक्षानीती आवश्यक.
- प्रत्येक कर्मचाऱ्याने या सुरक्षा नीतीमधले नियम वाचलेले असायलाच पाहिजे.
- ठराविक काळाने नियंत्रक किंवा सुरक्षाविषयक नियमांच्या परिक्षेचे धोरण कायम ठेवायला हवे.
- सुरक्षेच्या दृष्टीने संवेदनशील बाबींमध्ये नेमाने परीक्षण करावे.
- माहिती साठवलेली केंद्रे आणि आपत्ती

निवारणाच्या उपाययोजनांमध्ये अंतर ठेवावे.

- ठराविक काळाने यंत्रणेच्या माहितीचा बॅकअप घेऊन ठेवणे आणि बॅकअपचा वापर माहिती पुनर्संचयित करण्यासाठी होतो की नाही याची चाचणी घेणे.
- वेगवेगळ्या पाळ्यांमध्ये काम करणाऱ्या प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांना सोयीची होईल अशी सुयोग्य पासवर्ड नीती तयार करणे.
- सायबर सुरक्षेसाठीच्या या आणि इतर सावधगिरीच्या सूचनासाठी IDRBT च्या जुलै २०१६ च्या यादीसाठी www.idrbt.ac.in या संकेतस्थळाला भेट द्यावी. इथे आकृती क्रमांक ३- डिफेन्स इन डेपथ-पेस्ट करावी. नंतर आकृती क्रमांक ४-इथे पेस्ट करावी.

सारांश सांगायचा तर आपण आता सायबर सुरक्षेची थोडक्यात ओळख करून घेतली. या मध्ये सोयी असल्या तरी प्रत्येकाने घ्यायच्या सावधगिरी विषयी पण माहिती असायला हवी. सध्याच्या कमी रोख रक्कम वापरण्याच्या किंवा रोखरहित अर्थव्यवस्थेच्या काळात ऑनलाईन बँकिंग इत्यादी वापरताना ही माहिती महत्त्वाची आहे. त्याबरोबरच सायबर सुरक्षेच्या क्षेत्रात आपल्या तरुण अभियंत्यांना उपलब्ध असलेल्या संधीबाबतही विचार व्हायला हवा.

■■■

लेखक रिझर्व्ह बँकेद्वारा स्थापित इन्स्टिट्यूट फॉर डेव्हलपमेंट अँड रिसर्च इन बँकिंग टेक्नॉलॉजीच्या सायबर सुरक्षा केंद्रात प्राध्यापक आहेत.

email: bmmehetre@idrbi.ac.in

दिल्लीतील 'वर्ल्ड बुक फेअर २०१७' मध्ये प्रकाशन विभागाचा सहभाग

दरवर्षीप्रमाणे यंदाही सरकारच्या प्रकाशन विभागाने नवी दिल्लीतील वार्षिक 'वर्ल्ड बुक फेअर २०१७' मध्ये सहभाग घेतला. ७ ते १५ जानेवारी दरम्यान प्रगती मैदानामध्ये पार पडलेल्या या पुस्तक प्रदर्शनामध्ये प्रकाशन विभागाने कला,संस्कृती आणि वारसा आदी विषयांची दर्जेदार पुस्तके विक्रीसाठी ठेवली होती. त्यास लोकांचा खूप चांगला प्रतिसाद लाभला.

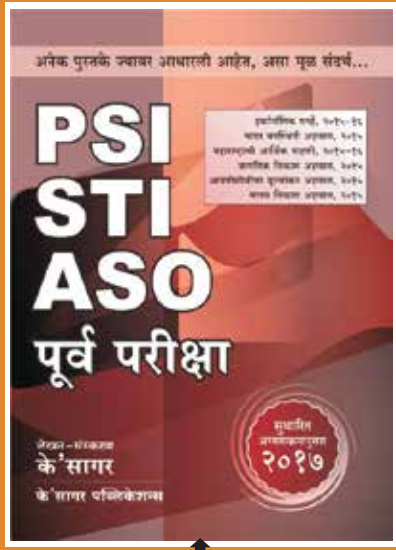
राष्ट्रीय नेत्यांची चरित्रे, देशाचा इतिहास आणि स्वातंत्र्य लढा, देश आणि लोक, जैवविविधता, विज्ञान, पर्यावरण आणि बाल साहित्य अशा सर्व प्रकारच्या विषयावरील पुस्तके प्रकाशित करून प्रकाशन विभाग भारतीय विविधतेच्या संवर्धन आणि प्रसार करीत आहे. प्रकाशन विभागाने गांधी विचारासंबंधी अनेक पुस्तके प्रकाशित केली असून त्यात इंग्रजी भाषेतील 'कलेक्टेड वर्क्स ऑफ महात्मा गांधी' चे खंड तसेच हिंदी भाषेतील संपूर्ण गांधी वाङ्मय यांचा समावेश आहे. ही दोन पुस्तके गांधीजींच्या लिखाणाबाबतीत सर्वात विश्वसनीय आणि सर्वसमावेशक पुस्तके मानली जातात.

या प्रदर्शनादरम्यान विविध विषयावरील १४ नवीन पुस्तकांचे प्रकाशन करण्यात आले. लहान मुलांसाठीची पुस्तके, इतिहास, संस्कृती आणि अन्य काही समकालीन विषयावरील पुस्तकांचा त्यात समावेश आहे. 'लाईव्हज डॅट इन्स्पायर्ड,' खंड १, २, ३, वनवासी बच्चे, उपहार,सांची कि गुडिया, भारत की लोक कथाए,विवेकानंद की कहाणी, भारत के गौरव भाग- २, पर्यावरण और विकास, भारतीय लोकसाहित्य: परंपरा और परिदृष्य, हिंदी और उसकी उपशाखायें, अपनी हिंदी संवारे, आसाम और मेघालय की प्रेस पत्रकारिता, गणेश शंकर विद्यार्थी आणि जवाहरलाल नेहरू-श्रद्धांजली अशी त्यातील काही पुस्तकांची नावे आहेत.

या प्रदर्शनातील प्रकाशन विभागाच्या सहभागातील महत्वाची बाब म्हणजे ग्राहकांना कॅशलेस व्यवहाराची मिळालेली सुविधा. या ठिकाणी अनेक पुस्तक प्रेमींनी क्रेडिट/डेबिट कार्ड वापरून तसेच भारत कोश या पोर्टलच्या माध्यमातून डिजिटल पेमेंटद्वारे खरेदी केली. अशा डिजिटल खरेदीचे प्रमाण एकूण व्यवहारांच्या सुमारे २० टक्के इतके होते. नऊ दिवस चाललेल्या या पुस्तक प्रदर्शनामध्ये प्रकाशन विभागाची १७ लाख रुपयांहून अधिक किमतीची पुस्तके विकली गेली. विभागाच्या इतिहासात विक्रीचा हा उच्चाक आहे.

■ ■ ■

पुळे १०४० ₹ ५२५

के'सागरीय संदर्भ

- आई-वडिलांनी अभ्यासलेले अन् मुलांच्या हाती सोपविलेले, ३५ वर्षांचा इतिहास असलेले संदर्भ..
- अधिकाऱ्यांच्या पिढ्यानुषिढ्या घडविणारे संदर्भ..
- १९८६ पासून एमपीएससीत पहिल्या येणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याने अभ्यासलेले संदर्भ...

३५ वर्षांच्या प्रदीर्घ लेखनानुभवातून आता साकारलीयत-नव्या अभ्यासक्रमाचा परामर्श घेणारी आयोगाच्या नव्या प्रश्नधर्तीनुसार व वाढलेल्या काठिण्यपातळीनुसार रचना केलेली पुस्तके...
...ज्यांना पर्याय नाही!

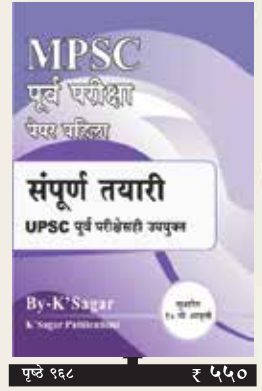
सूट
20% ते 50%

पुळे २३२ ₹ १८०

पुळे ४५६ ₹ ३२५

पुळे १६८ ₹ ५५०

पुळे ३२० ₹ २२५

पुळे १९२ ₹ १४५

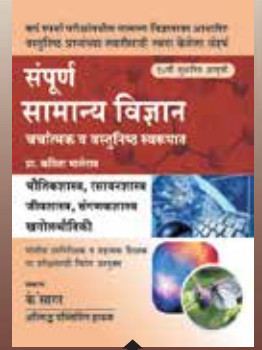
पुळे ५२८ ₹ ३९५

पुळे ३२० ₹ २४५

पुळे २४८ ₹ १८५

पुळे २१६ ₹ २३५

स्पर्धा पुस्तकांसंदर्भात योग्य मार्गदर्शन करू शकणारे अभ्यासू विक्रेते सर्व स्पर्धा परीक्षांची सर्व प्रकाशनांची सर्व पुस्तके असणारी महाराष्ट्रातील दोन स्वतंत्र दालने-

K'Sagar बुक सेंटर

K'Sagar बुक्स एजन्सीज्

K'Sagar's हाऊस ऑफ बुक्स

अप्पा बळवंत चौक, पुणे

८०८७७२२२७७, ९५४५५६७८६२/६३,

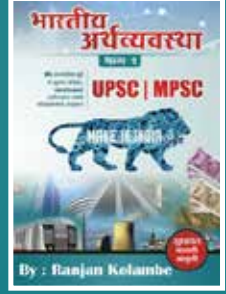
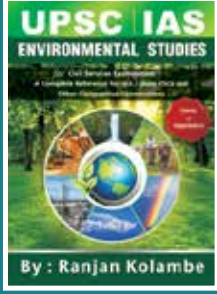
(०२०) २४४५३०६५/२४४८३१६६

क्लास कोणताही लावा, यश मिळवायचे असेल तर पुस्तके अभ्यासा के'सागरचीच!

श्री. रंजन कोळंबे सर लिखित भगीरथ प्रकाशनाची दर्जेदार पुस्तके...

For UPSC

सुधारित १२ वी आवृत्ती

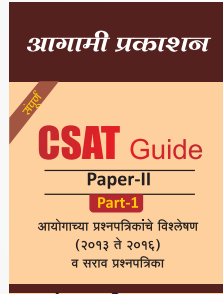
सर्वत्र महाराष्ट्रात उपलब्ध

UPSC | MPSC

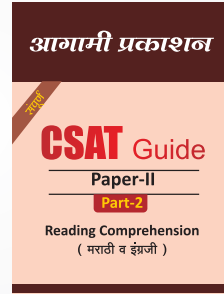
भगीरथ प्रकाशनाची आगामी दर्जेदार प्रकाशने ...

फेब्रुवारी २०१७

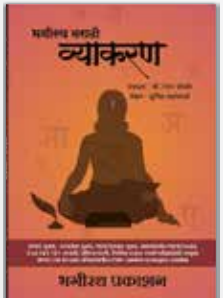
फेब्रुवारी २०१७

जून २०१७

सर्वत्र महाराष्ट्रात उपलब्ध

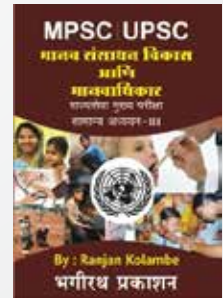
सर्वत्र महाराष्ट्रात
उपलब्ध

एप्रिल २०१७

फेब्रुवारी २०१७

एप्रिल २०१७

Bhagirath
IAS Academy
UPSC • MPSC

ऑफिस १ : मंत्री हार्डटस्, २ रा. मजला, शनिवार पेठ, पुणे-३०
Ph.: 020-65233450 | 7378406920
ऑफिस २ : २ रा मजला केसरीवाडा, नारायणपेठ, पुणे -३०
Ph.: 020-64013450 | 9970298197
Web: www.bhagirathacademy.co.in
E-mail: bhagirathacademypune@gmail.com
Facebook: Bhagirath IAS Academy

Editor - Umesh Ujgare

Printed and Published by Dr. (Ms) Sadhana Rout, Additional Director General (I/C), on behalf of Publication Division and Printed at Onlooker Press, 16, Sassoon Dock, Mumbai - 400 005. Phone : 22183544/2939
Published at - B-701, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, Navi Mumbai - 400 614.
Posted at - Mumbai - Patrika Channel Sorting Office, GPO, Mumbai - 400 001.